

Ти режим

не лякає...

ЕВСТАХІЙ ЗАГАЧЕВСЬКИЙ

Коли переглядаємо воєнну літературу чужих народів, знаходимо там куди більший діапазон акції, ніж в нашій літературі. Знаходимо там описи боїв на суші, в повітрі, на воді і під водою. Українська воєнна література переважно обмежена до дій піхоти чи артилерії. Однак українська воєнна література переважає у багатьох випадках воєнну літературу інших народів своїм героїзмом і бажанням боротьби за волю нашого народу. Крім цього у нашій воєнній літературі подібуємо чимало дружби як і ліричних моментів, що навіть у хвилинах боїв відзеркалюють душу українського вояка.

Оповідання Евстахія Загачевського, що зібрані в книжці «Ї регіт не лякав» мають не лише велику літературну вартість для теперішнього і майбутнього читача; вони насліджені тим великим бажанням боротьби за Україну і за її волю, що була і буде девізою українського вояка.

Випускаючи друком цю книжку ми переконані, що вона стане не тільки улюбленою лектурою усіх тих, що зі зброєю в руках у різних часах і в різних арміях боролися за вільну і незалежну Україну, але що її зміст буде тим «дзвоном», що кликатиме майбутнє покоління до боротьби за волю України.

Евстахій Загачевський

Ї РЕГІТ НЕ ЛЯКАВ...

DISTRIBUCION GRATUITA
PROHIBICION LA VENTA

Тираж 1,500 прим.

**Українським Воїнам, що впали
в боротьбі з московсько-більше-
вицьким наїздником під час дру-
гої світової війни присвячує цю
збірку**

Обкладинка і рисунки в тексті у виконанні автора.

А в т о р

Copyright 1975 by the Publisher

IMPRESO EN LA ARGENTINA
PRINTED IN ARGENTINA

СЛОВО ПРО КНИЖКУ І ПРО АВТОРА

Ні книжка, що її оце Читачі мають в руках, ні її автор — не нові для тих, що люблять рідне друковане слово та цікавляться його творцями. Наша книжка тільки доповнює полицю тих, які були вже раніше писані на наплечнику, у стрілецькому рові чи в запільній кадрі українським вояком та які постійно мали, мають і будуть мати свого читача. Її автор поставив на полицю вже три раніші свої публікації — »Спогади фронтовика«, повість »Львівська братія« та своєрідну енциклопедію І Дивізії УНА з одного етапу »Белярія-Ріміні-Англія« — отже й не треба книголюбам і прихильникам української літератури презентувати його як новака та висловлювати трафаретні при такій нагоді побажання, щоб він, мовляв, ще і ще працював, бо напевно дасть дещо в нашу культуру.

А проте є щось у цій книжці, що варт підкреслити, як і варт ще і ще раз приглянутись до її автора.

Коли кажемо про полицю книжок з-під вояцького пера чи на вояцьку тематику, то і це і те почалося новим розділом у нашій літературі впарі з першими боями та фронтовими переживаннями Українського Січового Стрілецтва від 1914 року починаючи. »Стрілецьких творів« вийшло відносно небагато, мабуть, тому, що була війна з її браком часу, браком паперу та іншими браками. Стрілецькі теми ще й досі розсіпані по тогочасних періодиках, і не наша вина, що за важкою боротьбою за саме існування ми не встигли зробити навіть точної бібліографії того відтинку. В ту вояцьку тематику вкладали свій дар і письменники-цивілі, як, напр., Андрій Чайковський своїми »Восними оповіданнями« чи Богдан Лепкий частково у своїй збірці »Під ялинку«. Потім прийшла хуртовинна й героїська доба Визвольної Війни 1918—21 рр., — ще з більшим браком часу, паперу, спокою і того всього, що бодай у приблизній

формі допомагають літературній творчості. Книжки з-під пера вояка УГА чи козака Дієвої Армії УНР та з тематикою з того апокаліптичного часу почали появлятися щойно після того, як вояки (ці й ті) сяк-так осілились і як з їх спогадів, переживань та розбитих мрій почала виринати в літературній формі вся світлість і вся трагедія програної в одному змагу, але нескінченної боротьби українського народу за найвищі свої ідеали. Ця доба літературної творчості була буйна обабіч Збруча, але її черговий раз насильно припинила хуртовина другої світової війни, з усім її жахом та шквалом. Народ зголосив черговий раз своє право до свободного й самостійного життя, і боротьба пішла двома шляхами — Українською Повстанською Армією та Українською Дивізією, — і на цей раз теж битва вийшла не в нашу користь. Але війна йде далі, вона підняла тільки іншу зброю, і в тій площині маємо знову цілий відтинок літературної творчості з-під пера вояка, вояка УПА і вояка Дивізії. Ні цьому, ні тому не було коли писати в рейдах, атаках чи оточеннях. Ті вояки почали писати щойно згодом, коли можна було вихопити вільні моменти з непосильної нераз праці за хліб і дах, та коли перо і папір, зокрема друкарський, не підлягали вже воєнним обмеженням.

Перша Дивізія Української Національної Армії закріпила вже себе в реєстрі книжок цілим рядом видань з історично-оглядовою та літературною тематикою на свою тему. Е. Загачевському припала честь і в цю і в ту дати свій поважний вклад; його «Белярія-Ріміні-Англія» є покищо одинокою поважною спробою підсумувати життя вояцтва Дивізії в усіх його аспектах після того, як воно опинилося за дротами табору для полонених та звідси пішло згодом у світ, а дві інші його книжки — «Спогади фронтовика» та «Львівська братія» вводять нас уже в чисто фронтову і чисто вояцьку стихію епопеї Дивізії, до того ж вводять пером, за яким відчуваєте справжній письменницький талант. І тут варт відмітити, що Е. Загачевський робить собі шкоду, а своїм приятелям прикрість, коли розмови на теми своєї творчості починає з того, що, мовляв, я собі так, я не писака, не вчений, селепко і таке інше. Автор повинен мовчати, коли за нього говорять його книжка і ті, що роблять її оцінку, бо інакше наподобається на ту псевдо-наївну дівчину, яка гарна, але коли їй скажуть про те, відпекується цю-

го, бо хоче, щоб це ствердження повторити їй раз, другий і третій. . .

Е. Загачевському можна сміло і з рукою на серці гратувати і за цю книжку. І в попередніх, і в цій, він найбільш вартісний і найбільш рідкісний расовим, ми сказали б, підміченням найцікавіших фронтових чи запільних моментів. Вояцьке бо життя, на фронті і в запллі, таке сіре, як однострій вояка, таке тверде, як «фасований» ним житній хліб-комісник, таке брудне, як пересякла потом його білизна, таке небезпечне, як ручні гранати при його поясі. Пишучи про бої, атаки, відступи, про ночі, коли падаєш каменем на землю і дні, коли ходиш п'яний від неспання, міг Е. Загачевський повторятися, як інші, і навіть це було б його позитивом з огляду на описувану ним добу, але в нього ніде того не подиблете; часом вам здається, що ось уже повторяється, а нагло щось підноситься несподіване, як ворог з засідки, чи вибухає, як ручна граната у зрадницькій настці. І тоді відчуваєте, як глибоко пережив автор те, що описує, і яке те пережите в нього свіже, хоч за ним теж десятки-два тяжких мандрів шляхами таборів та еміграції і стільки ж років важкої праці на хліб насущний для себе і своїх рідних.

Маємо враження, що Е. Загачевський міг би написати ще одну і ще одну книжку з життя і змагань Дивізії та її вояків — і в кожній черговій він і далі був би такий же описом, підхопленням моменту та вояцьким своїм стилем, як у цій книжці, що її читач має перед собою. Е. Загачевський — не літературний літописець Дивізії і її Вояка. Це майстер-літописець і таким він залишиться в анналах нашої літератури.

Анатоль Курдидик

ПРОРИВ

Після цілоденної большевицької атаки на становища куреня стрільців Дивізії «Галичина», під вечір решта чоти хорунжого Небоги зібралася у вільшаному ліску на окраїнах догораючого села. Вояки падали, мов мертві, із перевтоми й недоспаних ночей.

Виставивши охоронні стійки, хорунжий Небога перевіряв стан своєї чоти. Небагато осталося їх — бракувало п'ятнадцять людей. Від тих, що були пораненими, правда, не важко, — годі було вимагати більшого зусилля. І так за тих перших кілька днів боїв на передовій лінії виявилось, що його хлопці «тверді». Не так то легко піддаються паніці, хоч майже всі переходять свій «хресний» вогонь. Можливо, що до їхньої свідомости не дійшла ще гроза ситуації, в якій опинилися. Саме проводив інструктаж ройових командирів, коли надбіг зв'язковий від сотенного.

— Приготуватися до ранішньої атаки. Ми оточені... — звітував захеканий, передаючи хорунжому Небозі записку від сотенного.

— Тільки без паніки, — гостро обтяв хорунжий Небога. Глянув на вояків. Частина з них вже спала... Попід кущами, скулені в різних позах, викликали дивне враження. Якийсь, лежачи найближче, всміхався крізь сон. Яскраво блищали зуби на неголеному, брудному обличчі.

— До жертя... — підхопивши погляд хорунжого, промовив Нич.

— Що? — не зрозумів хорунжий Небога.

— Сміється... до жертя... — пояснив комендант першого роя старший десятник Богдан Нич.

Справді, десь із глибини ліску, долітав приемний запах піджаруваної консерви.

— Маєте цілу ніч часу на впорядкування своїх відділів, — промовив, важко зідхаючи, хорунжий Небога, звертаючись до своїх підстаршин, — ранком о п'ятій ідемо на прорив. Йду тепер до коменданта сотні.

Богдан притакнув головою. Мав червоні очі від безсоння. Протер їх п'ястуком. Мовчки відходили до своїх людей.

— Допильнуйте, щоб хлопці щось з'їли, — не оглядаючись, кинув хорунжий Небога.

Понура й глуха ніч огорнула його, коли вертався до своєї чоти. «Що це таке?» — старався збагнути джерело свого дивного неспокою. Що ж, видно, що вже така вояцька доля, що шлях до волі не трояндами вкритий, що ціна її часом буває дуже велика... Що ж, знав про це, коли вступав добровольцем до Дивізії минулого року. Знали всі ті, що так, як і він, опинилися в загрозовому становищі під Бродами... Раптом зупинився, надслуховуючи. Десь далеко на півночі й заході гуло, мов у казані, легесенький вітер ніс цей гул на своїх крилах.

— Котел? — шепнув запитливо та підвів очі вгору. Як лише міг серед темної ночі, сягнув зором: докруги палали пожежі, вистрілювали ракети, чергами світляних куль поров чорний оксамит неба кулет. — Котел, — повторив голосно, якби хотів заглушити в собі цей дивний неспокій.

Пітьму ночі розривали проблески вибухів і грізний, чимраз то більше наростаючий гул.

**

Богдан Нич ще спав. Лежав втиснений головою в м'який мох, немов у подушку. Нерухомих, наче труп. Завелика маскувальна накидка скривала його ритмічний віддих. Хорунжий Небога збудив його. Не любив і боявся нерухомих постатей своїх вояків. Богдан, як

завжди, ментально прокинувся. Ще мав заплющені очі, а вже ставив питання:

— То ви, хорунжий?

— Заряди збірку. Вирушаєм на прорив... Наступаєм цілим куренем... — додав по хвилині, немов би цією вісткою підтверджував успішний характер наказу.

Через кілька хвилин у невиразній пітьмі ночі, насиченої відблисками догораючого села, забриніли відголоси відділу, що збирався на прорив.

Брязкіт вдаряючого об залізо противогазу, хряскіт ладованих рушниць, прокльони, протяжне позіхання, якесь «брр» когось дуже сплячого, тихі шепоти — це хтось сміється із сплячого. — «Виспишся, так, як ті вчора, хе-хе!, а ми „браце” просто до Бозі фалюєм, видиш цвинтар перед собою, хе! хе!..» — «Стуль писок, батяре!..»

— Тихо там! — різко скартав двох суперників Богдан Нич. — «Знову цей „Казьо львов'як” із шибеничним гумором» — подумав Богдан.

— Юра... де Юра? Збудить Юру! — все той сплюх, й коли ж це він виспитьсь?..

Поволі займали вихідні становища на узліссі. Перед ними стелився лан дозріваючого збіжжя, над яким звисала рання імла.

**

— За п'ять хвилин... — глянув на Богдана Нича й махнув на своїх вояків хорунжий Небога. Підбрав оперту об дерево машинову пістолу, заткнув за пояс ручну гранату. Рушили в якійсь дивній тиші, хтось засміявся якимось горловим, не своїм голосом; куточком ока спостеріг, як Юра нервовим рухом заклав барaban до ручного кулемета.

Йшли густою розстрільною інстинктивно тихо, без розмов. Подув ранній вітерець. Листя вільшаного гайку дрижало, немов би передчуваючи грозу прийдешніх хвилин. Нагло — наче по них — вдарили постріли з недалекого кладовища, що бовваніло в ра-

нішній імлі. Об стовбури дерев вдарили кулі, немов хтось тріснув з батога.

— Вперед! — хорунжий Небога був уже попереду наступаючої лави. Енергійний помах руки, немов при-спішений жест сівача. Розсипалися, вибігаючи на лан збіжжя, що ділив їх від кладовища, пригнуті до землі, з настороженими очима, і, виглядаючи ворога, бігли стрибками. Небога випростований, швидкими стрибками прямував до наміченої перед собою цілі — кладовища. Хтось крикнув, хтось підбіг.

«Треба було вислати розвідників»... — бовкотіла в мізку запізнена думка. Біг рам'я в рам'я з невідступним від нього Богданом. Оглянувся праворуч — вояки другої чоти хорунжого Квасія добігали майже до живоплота, що охоплював кладовище. І тепер ще раз махнув рукою на своїх людей та вже вихром подався вперед. За ним навипередки мчали вояки.

Був уже найвищий час, ворожа навала гарматного вогню впала лявиною на вільшаний гайок і щораз ближче посувалася услід наступаючій чоті. Вбігли поміж перші ряди гробів. Залягли, щоб трішки відпочити. Старезні липи хоч на часок давали якийсь захист. — «Ще лиш пробігти цей цвинтар, видертися на залізничний насип, а там... ціль їхнього наступу» — мигом пробігають думки в голові хорунжого Небоги.

Після томливого бігу швидко віддихав. Здавалося йому, що повітря, дерте відламками, парить уста, немов гаряча посудина. «Що це?» — спостеріг кров на своїх пальцях. «Падаючи, прикусив язика...» — збрехав сам перед собою, знаючи, що зі страху загриз губи до крові. Такого ще не переживав. Ворожа навала вогню рила землю довкруги, як на останньому суді. Якась неземна сила почала виважувати із землі столітні липи. Що раз то нові фонтанни вогню й землі виростали довкруги них. «Хлопці, де його хлопці?» — прощибла мигом думка. — «Тільки вперед, і лише вперед, залягти тут — це очевидна смерть» — знав, що так думають усі його вояки, адже треба би бути надзвичайним героєм, щоб відважитися вернутися на-

зад. Підняв голову. Стрінув вичікуючі погляди ближчих вояків. «Як довго це може тривати?..»

Тепер у нього серце на мить зупинилося. В повітря, густе від вибухів і випалів, потяте свистом відламків, вдерся ще глухий стукіт крісових випалів та короткі черги большевицьких «фінок». Посипалися по стовбурах дерев, по хрестах і нагробниках, зашестіли поміж могилами, шукаючи жертв. «Здається, мусять вже бути близько ворожих становищ...» До старого знайомого, страху, прилучився ще новий: «Чи збереться на відвагу, щоб підірвати до остаточного зриву своїх хлопців?..» Гнаний цим другим страхом, звівся на лікті. Вибух тут же перед очима завинув вогняним хвостом. Зашуміло по листях. Стукнуло об пеньок. Ручна граната! Хорунжого Небогу ошелешила недалеко присутність ворога. Є!.. Силуети в оливково-зелених одностроях промиготіли на тлі ясніших місць поміж могилами. Гарматний вогонь продовжувався, прибираючи на силі. Хорунжий Небога спостеріг наліво від себе дуло ручного кулемета Юри, що підскакував від протяжних черг, спертий ніжками на краєчку могили. Знову силуети в оливково-зелених одностроях. І знову. Підбігають. Не думаючи довше — звівся на весь зріст з землі.

— Вперед, за мною! С Л А В А-а-а-а! — захрипів страшенним голосом і полетів за широким розмахом рамена, що викинула яйцеву гранату. Машинова пістоля в'їдається в бедро, немов вірна собака. Скоропить із неї короткими чергами. Краєм ока бачить своїх хлопців, що підірвалися з землі зправа і зліва. Йдуть! Йдуть! — охоплює його внутрішнє вдоволення. Вариться під ногами земля від ворожих пострілів.

Похилений, немов бігун на старті при численні «три», пер з усіх сил уперед, промощуючи собі шлях короткими чергами машинової пістоля.

«Втікає гад» — захлистується в дикім бойовім захваті, коли знову нервовим рухом вбиває в машиннову пістолю новий магазинок. Звідси ще кількадесят кроків до залізничного насипу. Тепер ворог у до-

лині. Тільки збігти. Інстинктивно вбачає небезпеку. Бачить докладно ворожий кулемет у рівчаку біля насипу. Троє червоноармійців нервово встановлюють його на новім становищі. Тепер, лише тепер, бо за мить буде запізно. Його машинова пістоля захлистується від пострілів, майже плаче, спостерігаючи, як з подернування «бере зависоко», з розпукою ждав, коли мертво вдарить замок «максима». Тепер чує, як кулі вдарили об стовбур дерева, за котрий сховався. Приліг щільніше до землі, моментально перекоотився в долину між дві могили, що майже межували з залізничним насипом. Від насипу ділив їх живопліт. — «Не бачать мене... Перенесли вогонь», — пробігає мигом думка. Оглянувся. Вояки його чоти зарилися десь між могилами. Під цим смертоносним вогнем важко підірватися їм. Хорунжий Небога чує, як зліва і зправа на висоті грудей деруть повітря кулі ворожого кулемета, — «його кулемета». «Зараз, зараз» — ехидно усміхається. Зводиться на коліна, витягає з-за пояса ручну гранату на державку з додатковим опанциренням, відбезпечує, придержує приписаний час, а тоді раптовим рухом зводиться на цілий ріст, бачить перед собою три рухливі гриби сталевих шоломів, кидає й автоматично падає на землю. Глухий вибух, — і кулемет замовк. Хорунжий Небога зривається, біжить. Машинова пістоля січе листя на зруйнованому становищі.

Дістав! Дістав і цей четвертий, якого Небога не бачив, та який втікав уздовж рівчака. Тепер об дно рівчака б'ють в конвульсіях смерті ноги в чорних обмотках.

«Але верещить!» — щось дике в хорунжому Небозі, щось, що тепер найміцніше, тішиться болем колючого ворога. Ногами відсуває трупа. Нагло один із них перевертається на плечі, витягає руку до лежачої побіч «фінки». Стріли з машинової пістоли пришивають його остаточно до землі.

Хорунжий Небога спазматично віддихає, немов плаче, змагається з важкою підставою «максима»,

встановлюючи його в напрямі втікаючого ворога. Вогонь вариться ліворуч. З тупотом надбігають його воляки... Богдан Нич залягає за станок «максима», легко обертає дуло у вказаному Небогою напрямі.

— Лента... лента! — верещить до когось, хтось прилягає побіч, і за хвилину важкий «максим» плює зливою свинцю. Десь перед ними миготять силуети в оливково-зелених одностроях. Втікають.

Хорунжий Небога оглянувся довкруги. — «Скільки прорвалося? Щось дуже мало... а де ж решта?» Втома спаровується з думками, не зв'язаними з хвилиною. Але вже досить. Якщо не вдалося перебігти всім, треба рятувати тих, що продерлись.

— Богдане! Знищіть «максима»! І пішли вперед! — оглядаючися довкруги, нервово крикнув хорунжий Небога. А в голові товклась настирлива думка: «Стільки втрат, стільки людей згинуло... Прокляття!»

ЗА ПОМИЛКИ БАТЬКА

Осип Кричківський з трудом відклеїв перші уривки думок від темної поволоки сну, яка наповнювала череп. Як довго спав? Без зміни довкруги та сама півтемрява. Та сама вогка стіна піщового окопу. Ті самі недбало скинені амуніційні скриньки, на котрих лежав, підібгавши ноги. Носом торкався стікаючої вологістю стінки окопу. Не ворухився, хотів знову заснути.

Але почув шерех обсуваної землі недалеко кулеметного становища та людські голоси. Відкрив ширше очі, обернувся на другий бік. Це вертались Зубаль і Колісник. Як довго не було їх? Тільки всього спав... Коли виходили по харчі, він, сидючи на амуніційних скриньках, втратив притомність, себто — заснув. В тракті розмови довідався, що від їхнього відходу до повороту минула година. «Непотрібно заснув», — подумав, — «такий сон тільки ослаблює людину». Боліли м'язи і кості. Позіхнув протяжно, і це справило йому приємність.

— Ну, що ж? — бовкнув під носом, підходячи до кулеметного становища, де було значно видніше. — Що нового чули?

Михайло Зубаль, званий в сотні «Зубусь», мав нахмурене лице. Сидів на скриньці, сперши лікті на колінах. Сухі долоні витягнув трошки вперед. Чубки пальців вдарили о себе в скорому ритмі, якби вправлялися перед виконанням якоїсь чародійної штучки. «Зубусь» мав у тому здібності. Перед війною був талановитим «лякерником» в одному з львівських малярських варстатів. А що був на язик «тятий», не дов-

го загірив місця на одній праці. Тому то, як це говорилося у львівському жаргоні — «з браку ляку», набирив людей у грі «пара не пара», за що був незарез в колізії з поліцією.

Не відразу відповів Кричківському, що був «першим стрільцем» при обслузі кулемета. А їхній молоденький сімнадцятирічний «стрілець число 3», Олекса Колісник, «дитя села», в напруженні приглядався то до одного, то до другого, ждучи, що скажуть старші. Кричківський здогадувався, що нема добрих вісток.

— Балікай!

Принаглений Зубаль сказав одне слово, котрого тамтой спершу не зрозумів.

— Підківка!

Одночасно за поміччю рук зілюстрував свої слова: стулив оба великі пальці до купи і заокруглив вказівні. Осип кивнув головою на знак, що зрозумів. Власне, це була картина ситуації, в якій опинились.

— Знаходимось у большевицькій підківці, — говорив Зубусь, колишучи зложеними фіглярно долонями, — вдирати ще можна на Почапи. Але не знати, чи ціла наша «ферайна» не є замкнена у цій підківці. Тоді... — і з уст упало вульгарне прокляття.

— А ви все мусите клясти, Зубаль, — з докором проговорив Колісник, — стидались би, чейже ви український вояк!..

— Ти, Вулеську, файний хлоп, та ти мені в макітру не тринь політики. Я на ній не капуюсь. Знаю хто я. Жаль, що цього не знав мій старий і натягнув «пренжини» за Польщу в 1918 році, — якось не то мелянхолійно, не то лагідно говорив Зубусь. — Капуєш, Вулеську, ти ще мікрус, щоб таких, як я, — а їх багато, — зрозуміти. Як хочеш, то я тобі втну балак ведлі того... .

— Ти, Зубусь, стуль дзюб, — вмшався Кричківський, — знаю, про що хочеш строчити, що ти невинна «офяра льосу», що твій батько в листопаді 1918 року не знав хто він, і за те наложив головою в польській боївці. Як тебе в «кацябі» просвітили на українця і

так дальше. Всі ми знаємо, чого хочемо, і чому одягнули цей мундир. А хто чим був, як прийшов до тієї національної свідомости, — це інша пара кальшів. Ти не завертай тепер юра, краще скажи, що більше чув, там позаду.

Ніби у відповідь на це питання десь недалеко почувались скорі кроки, а за цим у рів окопу зсунулась огрядна постать роєвого десятника Кушніра.

— Кричківській, візьмете перший рій, а Зубаль і Колісник остануться в мойому. Збірка за десять хвилин, при штабі сотні. Зубаль! Візьмете кулемет, — прострочив, мов кулемет, десятник Кушнір та побіг далі ровом до наступних стійкових.

Мляво і мовчки почали збиратися, лише Зубаль, як звичайно, бурчав під носом. Та не втерпів і голосно сам до себе випалив:

— Но, Зубусь, даєм поптя, значить... — встоятись не було сили... як то сі співає...

— Ти знову? Краще уважай на себе, щоб ми ще в Лембрику похірили, — чомусь з чуттям промовив Кричківський, а звертаючись до Колісника, додав: — Олесь, уважайте на нього, тож хирляк, йому під тим «коромеслом» фіси гнуться. Ну, Зубусь, тримайся вітру, я вже фалюю та ще раз тобі кажу: у-в-а-ж-а-й. Чуєш, як «чубарики» гатять?

— Злам карк! — по-шибеничному відрубав Зубаль, а звертаючись до Колісника додав: — Вульську, дралюєм, — при цьому з замахом закинув на плече кулемет.

Темна ніч полонила їх у свої обійми.

Сотня вирушила, як на сході несміливо почало сірیتی небо. Зубаль не дуже то наздужував за своїм відділом. Спочатку було ще с'як-так. Коли сотенний наказав збірку, не бракувало нікого. Перших кількисот метрів сотня відступала згори назначеним порядком: на чолі — сотенний хорунжий Яріш, котрий, хоч ранений у руку, провадив цілість — з лівої сторони рій десятника Кінаша, з правої хлопці ст. стрільця Ворони, позаду Кричківський із своїм роєм. Відворот

замикав десятник Кушнір, що обняв команду над заднім забезпеченням.

Зубаль ішов одним з останніх у відділі Кушніра. Важкий кулемет час від часу перекидав з рамена на рам'я. Спершу не відчував втоми, хоч ішли болотистою дорогою, а що ворог не наступав на п'яти — не треба було витрачати енергії на займання бойового становища.

Коли сотня віддалилася на яких два-три кілометри від залишених становищ, тоді то впали між відступаючі відділи перші ворожі стрільна. На відступаючих вояків посипались рідко, ослаблені далеким полетом, відламки стрілен.

Хорунжий Яріш рушив бігом, за ним відступаючі відділи. Ряди видовжувалися, порядок відступу порвався, люди змішувалися, тим більше, що зправа і зліва несподівано засвистіли кулі «максимів» і «дєгтярів». Деякі відбивалися від землі й летіли дальше, як фосфоризуючі манюсенські м'ячики, або як лискучі камінчики, кидані дітьми на поверхню води.

Тоді почалось те найгірше: Зубаль почав відставати. Перший минув його Терешко, потім мигнула сулюета Горбаня, зігнутого на момент до землі — прикурив цигарку і скоро рушив далі. Врешті побіг недалеко від нього десятник Кушнір, щось крикнувши в його сторону. Зубаль не дочув слів у цьому пекельному лоскоті вибухів, але зібрав усі сили, щоб скоріше бігти. Боявся. Не тих посвистуючих біля вуха куль, не тих, що відбивалися від землі кольорових куль-м'ячків. Боявся залишитися сам.

Робив, що міг, щоб зрівнятися зі своїми відступаючими друзями. Оглядався назад себе, чи хто ще є за ним, і біг, скільки було сил в ногах. Але сил було щораз менше, і в грудях не стало повітря. Щораз виразніше почував біль біля серця. В злиднях перебута юність давала про себе знати. Піт струмочками спливав з чола і скронь, обліплював ціле тіло. Неймовірно тяжів кулемет, а кулеметні стрічки, котрими був оперезаний навхрест, давили болоче рамена. Не-

нависний противогаз немилосердно оббивав бедра, утруднюючи біг.

Щоб зловити віддих, Зубаль раз-по-раз звільняв біг, перекидав кулемет з руки в руку і біг даліше, втрачаючи щораз на швидкості. В певний момент почув голос десятника Кушніра: «Скоріше, брате!», потім, при проблисках сірого ранку, замаячили перед ним контури розбитого повза.

Тут минув його досить спізнений Олесь Колісник, кричучи на ціле горло, майже в саме вухо: «Киньте, Зубаль, скриньку!» Аж тепер прояснилось йому! Ніколи не прийшло б йому це раніше на гадку.

Тепер здав собі справу, що, коли б позбувся цього нестерпного тягару з плечей — був би вже десь всередині відступаючої сотні. Чи вільно було йому кинути скриньку — адже вони відступають, навіть, коли забракне амуніції, на це є амуніційні стрільці, можна кинути. Ще вагався.

Рештками сил добіг до знищеного повза, зупинився і вже мав кинути нестерпний тягар з плечей, як раптово почув пронизливий біль в правому бедрі. Захитався, випустив з рук кулемета і впав на землю.

Проймаючий біль огорнув ціле тіло: пронизував цілий правий бік, спливав електричним струмом високої напруги, виповнюючи цілий череп нестерпним пекучим болем.

Щоб не кричати, Зубаль затиснув зуби, сів на землю та діткнув зраненого боку; інстинкт самозбереження казав шукати рани, тамувати кров, яка обильно плила по бедрі. Із трудом видобув з кишені перев'язочний пакет, розстібнув пояс. Намацюючи обома руками зранений бік, ствердив, що куля пройшла нижче ребер, пробивши великий отвір на спині. Цілою силою волі опановуючи пронизуючий біль, скинув блюзу та поверх сорочки обандажував рану. А втім, кровотеча не припинялася і Зубаль чув, як крізь просяклий кров'ю бандаж стікає поволі кров. Хотів витягнути другий пакет, але вже не був в силі. Біль, осягнувши свою вершину, переходив в ослаблення.

Зубаль ліг на землю. Кольорові стрільна перелітали над головою, декотрі побіч пороли ґрунт. Зубаль з надлюдським зусиллям підтягнувся під тулуб повза, котрий давав деякий захист.

Тепер лежав звернений головою в сторону відступаючої сотні. Бачив летючі в сторону Ожидова — напрям відступу — червоні кулі. Часом у ранішній імлі миготять силуети відступаючих друзів, щораз даліше й даліше. Здоганяють їх світляні кулі, перетинають білі, червоні і сині ниточки, вогнисті м'ячки скачуть по землі.

Зубаль дивиться на це і сам собі дивується, як міг добігти аж сюди в такому напруженні вогню. Не боїться уже. Біль змалів — здається, що вплив разом із стікаючою кров'ю; приходить збайдужіння: не то смуток, не то жаль, що залишився сам, що не дійшов. В цій апатії є дрібка вдовolenня, а саме, що лежить. Вже не тяжить в руках кулемет, вже не трапить останнього віддиху в зусиллі бігу вперед. Вже не сббиває боки противогаз, лише в тому місці якась дивне відчуття терпкості.

Щораз повільніше віддихає, приплющує очі. Сумно йому, що сам, відчувається слабим, покинутим. В сколоченій, пережертій болем, грюкотом і блискотом тисяч вибухів голові, думки починають колтунитися. Вже байдуже, що буде далі, взагалі нічого не хоче вже; замкнутими очима бачить фрагмент свого минулого. Темний вогкий підвал, в якому приходилось жити, йому і його матері. М а т и — має її знімку в нагрудній кишені блюзи, — стільки щоденної заподатливості, стільки турбот приспорював він їй.

Плутаються картини: лице поштового шевця Мартина і його цікаві оповідання — адже ж на них зріс, пізнав, хто він, та яку помилку зробив його батько. Лист: останній з дому і там слова, писані спрацьованою рукою — «Сину, бережи себе...» — він із знімкою тут в нагрудній кишені блюзи, рука безуспішно намагається відшукати його. Чого так стріляють? —

Чого так голосно? — Властиво, де він? Пити, як дуже хочеться пити.

Зубаль відчиняє очі: бачить сіріюче в ранній імлі сталеве підвіззя повза — на мить вертається виразиста свідомість — так, це Почапи, це він під Бродами, у Дивізії, поранений. . .

Хоче зриватися, бігти за своїми, підносить голову, підпирається ліктем, знову хоче підвестися. І знову біль. Нема правого бедра — є лише біль: проникаючий усі тканини, всюди суціль, всевладний біль.

Безвладно звисає голова вояка, втомлений зір падає на сіру сталь повза. Повіки Зубаля замикаються. І нічого вже нема: є ніч.

СІМНАДЦЯТИРІЧНІ

Раз-у-раз нічну тишу прорізувала густа стрілянина — хвилями; нагло розлягався тріск пострілу рушниць, за ним другий, третій, четвертий, а потім починав бити чергою кулемет, а коли, врешті, ляскіт його досягав найвищого напруження, вривався і мовкнув, і наступала хвилина тиші.

Сотня хорунжого Зубра, а радше — її залишки, залягли в бойовому поготівлі на узліссі, виставивши охоронні стійки.

Під кущем ліщини на простеленім шатрі куняє хорунжий Зубр. Йому не спиться, хоч утома мучить. Голову обсіли важкі думки. Знав, що Дивізія опинилася у важкому положенні, що прийдеться з боєм пробиватися крізь ворожий перстень. Смерти не боявся, бо ж за нею простягає рукою ще від 1939 року — спершу в підпіллі, а потім — як доброволець Українського Легіону, так званого ДУН. Пережив не одну фронтową ніч. Уже асимілювався, вже віддавна думає категоріями: ми — вони, а особиста нехить чи відраза до людей в таких самих одностроях зблідла, стала неістотною перед лицем справжнього ворога. Знав, що на передовій лінії людина-вояк, по довшому перебуванні на лінії, отримує зір бджоли, бачить рівночасно на три боки, вниз і вгору. Прецизно-швидко думає, а постійно-нервово напруження збуджує енергію, душить в зародку фізичну втому. Свідомість, що за кожну свою похибку, за найменший недогляд чи брак своєчасної децизії, можна заплатити власною головою і життям друзів, не дозволяла йому сприймати бездільно надходячих випадків.

— Гаряче буде ранком, — промовив тихцем де-

сятник Гришківський, підсуваючись ближче до хорунжого Зубра.

Той мовчки пропустив його вислів, бо ж справді виглядало на це. Вздовж приниклої до землі стрілецької лінії знову дійшов до хорунжого Зубра звіт про двох поранених. Гнобила його ця вістка, хоча обидва поранені могли власними силами зійти із лінії. Але куди він їх відішле?.. Адже вчорашній день, коли порідшала його сотня, яскраво дав знати, що вже немає запілля, що довкола — ворог. Ще до цього у вчорашній шаленій атаці, крізь густо зарослий терен не вдалося побачити їм ні одного втікаючого ворога, а тепер сотні припав такий невідгідний відтинок, що хорунжий Зубр побоювався надходячого ранку. Тепер лежали на краю якогось лісу, охороняючи крило розстрільні, а перед ними стелився густий чагарник.

Повітря стрясло кілька пострілів, знову розривними кулями, які тріскали по стовбурах дерев.

Сімнадцятирічний Орест з художавими раменами, на котрих мішком обвис маскувальний однострій, стоїть, обпершись об дерево, на передовій стійці. В руках готова до пострілу рушниця. Жде, думає, думає, думає... Та не відчуває він страху загубленої в світі пташини; перший раз у житті відчуває у собі силу, а теплий віддих рідної землі в обороні якої надягнув цей не рідний, а чужий однострій, наповнює його любов'ю і співчуттям; в уяві бачить себе самого енергійним і грізним, гнівним і сильним серед малих і слабосильних. Земля, котру боронив, лежала зранена в темряві і притихла.

— Стій, стріляю! — тихцем, але різко промовив Орест і почав слідкувати за нерухомою тінню, яка знову зашелестіла посеред вільщини; Орест присів і тихо закликав:

— Трусь, трусь, ходи тут зайчику.

— Замовчи до чорта! — сердито гаркнула тінь, що бовваніла під кущем. — Йому дитячі забавки в голові тут, на фронті, щ е н ю к ! — і зпересердя тінь сплонула перед себе.

— Ти, Микольцю, не денервуйся, знаєш, що це ще дівчак, я б таки щось «врубав», — заговорила друга тінь.

— Хай це чорт пірве з таким військом, одному зайчики в голові, а другому тільки «рубання», і коли ти «ся нажреш»?.. ще раз кажу щ е н ю к и ! — вже сердито, майже крикнула перша тінь.

А в Юрка, однорічника Ореста, котрий лежав біля нього, здається, не було хвилини, в якій не міг би щось «врубати». Мав інстинкт молодого звіряти, котре цінить лише смак свіжого й багатого їства. Був молодий, школу мав за собою, виклади літератури, історії, — однак це все залишилося за ним позаду, як за зачиненими дверима. Навіть думками не хотів вертатися до цього. Те, що його тепер цікавило, — це була війна і «рубання».

— Що за сварні тут у вас? — промовив десятник Гришківський, що саме робив обхід лінії. — Ранком пробиваємося, чи то радше відступаємо назад, на вихідні становища, — вже лагіднішим тоном заговорив він.

Як завжди перед досвідком, темрява стала густою. Десь недалеко, праворуч, настирливо і одноманітно били гармати. Хорунжий Зубр не міг більше влжати, підвівся і вийшов на край лісу. Глянув на небо, на зорі, відчув на обличчі подих нічного свіжого вітру.

— Мамо, — тихо промовив він, немов би зважаючи, смакуючи кожен звук у цьому простому слові. І на мить йому здавалося, що мама, його рідна мати, стоїть отут, поруч, і дивиться так само, як він, на схід, у темряву ночі.

Раптом налетів вітер, колихнув, зашелестів верхів'ям дерев, і чарівний привид зник, залишилася тільки ніжність. Вона широкою хвилею заливала серце. Ніжно, майже голублячи, провів рукою по шорсткій корі старої вільхи.

— Пане хорунжий, прийшов вістовий із куреня, — підійшовши, промовив десятник Гришківський.

— Що нового?

— За годину рушаємо. . .

На листя з тихим дзвоном спадала роса. Обрій на сході посвітлішав. Ніч догоряла у загравах недалеких пожеж, у холодному вогні ще невидимого сонця. Починався день, ще один день кривавої Бродської битви.

**
*

Сотня хорунжого Зубра, пробуджена першими приблисками дня, залягла в нетерпеливому очікуванні дії. Кожний усвідомлював собі, що краще щось робити, ніж лежати тут в очікуванні невідомого. Раптом повітрям струсонули випали ворожих гранатометів. Лісом покотився гомін їхніх вибухів, що десь недалеко позаду рвалися.

Хорунжий Зубр приліг на землю біля куща, глядячи на похиле, заросле кущами переділля, спостереігаючи то тут, то там витріскуючі вахлярі землі, котрі вказували місця вибуху гранати. Трудно було викрити засаду їхніх ударів, але добре діялось, що ті большевицькі гранати рвалися у чагарнику поза лінією розстрільні, що тут лежала. Знову десь там попереду, перед фронтом лежачої сотні, зривалися у віддаленому ліщиновому чагарникові лайливі слова московської команди. А потім, саме звідти, відозвався ворожий кулемет, і залякотів пущеною насліпо чергою. Куц папороті, котрий ріс між хорунжим Зубром і десятником Гришківським, раптом здригнувся, похилився і впав поволі на мох, біліючи на ньому своєю матовою стороною. Зубр і Гришківський, свідки тихої смерти, багатозначно презирнулись. Починало бути гаряче. Так і дивись, — а ворог рушить до наступу.

— Пане хорунжий, ідуть, — промовив тихцем Гришківський та головою вказав напрям.

В цю мить хорунжий Зубр побачив ворожих бійців. Вони пропихались крізь густі кущі кількома групами і йшли, пригинаючись до землі, але не спиняючись ні на мить. Вони йшли прямо на становище сотні, здається, не сподіваючись на опір, цілком впевнені у нищівній силі свого вогню. Адже вони оточили, зам-

кнули у залізний перстень своїх полчищ, цілий корпус, а в ньому і зненавиджених ними «українських самостійників», — це ж їхні спостерігачі донесли про це, і власне тому-то йдуть такі шаленні атаки.

Хорунжий Зубр обвів зором свою сотню. Знав, що вона гідно стріне ворога, і коли ворожі постаті чимраз більше наповнювали гущавину, зрозумів, що далі чекати вже не може; він подав коротку, але голосну команду:

— Вогонь!

І зразу кущі бризнули зливою розпеченого металу. Удар був несподіваний, короткий. Червоноармійська навала не встигла ні залягти, ні навіть заховатися.

Били кулемети й рушниці. Большевики падали, наче підкошені. Інші зривалися бігти назад і теж падали, влучені в спину. Ворога свого не бачили. Здавалося їм, що це сама земля зустріла їх таким вогнем, таким вибухом пекучої ненависти.

Орест і Юрко напружено, до болісного напруження, чекали цього наказу, цього короткого слова їхнього командира. І майже зі словом «Вогонь» їхні рушниці випалили разом. Орест бачив перед собою ворога, нищив його, і це сповнювало його серце щастям. Коли він уперше натиснув спуск і вдарив постріл, і червоноармієць упав горілиць, широко махнувши руками. Орестові захотілось крикнути врочисто і переможно. Але большевиків було ще багато перед ним, і Орест стріляв, намагаючись точно наводити мушку і залишатися спокійним серед шаленого бою. Все виявилось значно простіше, ніж він думав, ніж він переживав це в перші дні.

Скоро усе заволокло сивим димом. Орест стріляв уже в дим, просто на голос, на шарудіння кроків. Коли невеличка купка червоноармійців вирвалася з зони вогню і сховалася в гущавину кущів, хорунжий Зубр наказав припинити стрілянину. Прийшов наказ до відступу.

Сотня поступово відступала в глибину лісу. На

становищах залишилися лише ті, котрим у цьому короткому шаленому бою мигнула остання хвилина життя. Важко було залишати поляглих друзів, але наказ командирів частин був виразний: забрати ранених і відступати на нові становища. І тільки факт, що їхній вчорашній наступ та сьогоднішній бій були переможними, а відступ пляновий, що довкола них лежало значно більше ворожих трупів, — зм'якшував жаль до залишених на поталу ворога на полі бою своїх друзів та відбирав свідомість невдачі бою. Глибше в лісі стрічалися лише трупи в оливкових одностроях із зненавдждженою червоною зіркою на пілотках чи на шоломах. Іще далі стояв чистий грубий ліс, і в одній місці зібрано й укладено поранених. Такий самий мох, як там, ближче чагарника, злагіднював упадок на останнє відчуття реагуючих тіл. Він стелився м'яко під пошарпані болем м'язи, стікаючі масою теплої крові.

— Десятник Гришківський! Із своєю сотнею займетеся відтранспортуванням поранених до найближчих перев'язочних пунктів, — сказав хорунжий Зубр, подаючи наказ сотні зайняти тимчасові оборонні становища.

Десятник Гришківський затримав чоту. Став на хвилину в задумі, глядачі на лежачих, пообмотуваних перев'язками. Макабрична картина. Глянув на лежачого майже біля ніг і затримав зір у широко відчених очах молодого хлопця, що дивився на нього півпритомним, крізь проблиски, гарячим зором.

— Візьміть мене. Не залишайте... — вистогнав благально поранений.

— Не бійся! — здригнувшись із задуми, промовив Гришківський. — Не залишимо нікого. Ну, хлопці, до праці! — зганяв своїх людей.

На щастя, більшість поранених могла йти своїми власними силами, опершись на рамена своїх друзів. Обережно і болісно потяглися лісовою дорогою. За ними на примітивних ношах з галуззя і коців несено тих, що власними силами не могли йти.

Поволі просувалася розбита на частини чота.

ФРАГМЕНТ 3-ПІД БРОДІВ

Час прийшов на зміну, і Олесь на годину перед світанком пішов змінити висунену в передпілля стійку.

Ніч була темна. Місяць, відробивши свою службу, пішов спати, зорі рівнож втомилися і окутались імлою, мов у перину, досить того, що без труднощів добрив на місце, де в малій вижолобині лежав Тарас. Обмінявшись кількома словами з Тарасом для орієнтації. Олесь ліг у подовгастій ямі. Зором наразі не міг нічого бачити, тому то цілий переминівся в слух. Здавав собі справу з того, що кожен передсвітанок на передовій лінії приносить несподіванку. Тим більше, що сьогоднішньої ночі у ворожому запіллі було чути безпереривний гуркіт моторів. Це недвозначно вказувало, що там щось готується. Тому й чотовий, хорунжий Федів, розподілюючи ввечері стійкових, звернувся до нього: «Ви, Олексю, підете на зміну від 3-тої до 5-тої ранку. Як старий вояк-фронтвик, ви знаєте, що цей час найбільш підхожий до різних несподіванок. Візьмете з собою «фавстпатрони» та в'язанку ручних гранат. Сподіюсь, що мої побоювання не справдяться...»

Свій «скарб», — подовгасту руру «фавстпатрона», — приготував до дії, відбезпечивши та положивши її біля себе так, щоб кожночасно була готова до вжитку. В'язка гранат спочивала біля його ніг з лівої сторони. Обставини були винятково корисні для нього, бо легесенький вітер якраз дув йому у спину, так, що прикрій сопух від забитих, що лежали на передпіллі, не вражав його ніздрі, а близьке сусідство трупів, — наслідки вчорашньої атаки, — можна було витерпіти.

Тепер, нашорошивши вуха, Олесь уривками думок злинув у недавнє минуле. Якось воно так виходить, що кожна людина, опинившись в критичному положенні, тим більше на самоті, щоб забути за те, щоб, так би мовити, підбадьорити себе, — шукає цієї бадьорости у споминах минулого.

Згадав Олесь рідний Ярослав, де проминула його юність, звідки, підсвідомо бачучи, як надходять великі події в 1941 році, добровольцем-перекладачем вступив до німецької армії і з нею вирушив на схід. Як в калейдоскопі промигують картини боїв, піднесені полети думок-мрій переплутуються з розчаруванням і зневірою. Знову проблиски надії — перенесення до Дивізії «Галичина», і знову гіркота розчарування тим, що діялось на рідній його землі — знедоленій Україні. Те, що тут, під Бродами, Дивізія приймає свій «хресний вогонь» у важких обставинах, це не так турбувало його; не в таких, здавалося б, безвихідних становищах прийшлося йому побувати. От хоча б той «Уманський котел», ранньою весною 1944 року, звідки прийшлося його здєсяткованій частині продиратися. Якось видобувся щасливо й з радістю прийняв вістку про перенесення до Дивізії «Галичина». Так що поправді, грізні бойові ситуації його не турбували — турбувала свідомість замряченої будуччини.

«Ех, що й думати про це. Тепер я між своїми. Що буде із ними, те буде й зо мною. Ось ще дві години стійки, а потім з поворотом до своїх», — котились думки, і якесь дивне передчуття оволоділо ним.

«Щоб лише передчасно не почалась „музика“, а то один Бог знає чи зможу видістатися із цього гробу. До лиха!»

На таких роздумуваннях і говоренню з самим собою проминав час. Ах, як довжиться він. Здається, що від одної чверти години до другої можна б облетіти довкола світу. Коли ж урешті почне світати?

Врешті будився новий день, а з ним його терпіння. Десь у напрямі Золочева йшов наліт; чути було

раз-по-раз проймаючі до глибини душі, високі в тоні, нуркуючі полети бомбовиків, а по них — глухі, тупі лоскоти вибухів. Стрілянина різного калібру, яка не стихала поправді цілу ніч, тепер набрала на сили.

Олесь власне готувався до відходу з висуненої стійки, коли раптом у ці вступні акорди ранкового бойового концерту вдерся верескливий ляскіт гусениць танка. В Олесья все затрусилось, тільки не від зимна, а від хвилювання. Значить, треба приготуватися до зустрічі несподіваного гостя.

Справді, з ранньої імлі виринув танк... Але що це таке? Зробить два-три метри, — і стане, зажде, — і знову рушить, або вперед, або назад, як йому випаде. Вперед то йому не так то спішно, ніби відчуває, що на нього ждуть. Однак суне. Не лише він один, бо направо від нього посувається ще один, а десь там, в тій ранній імлі чути голосне брязкотіння кількох, а може кільканадцятьох потвор. Олесь не бачить їх, бо їх заслонює мряка. А вихилитися і розглянутися в терені — це ж тепер певна смерть, ще в тому становищі, в якому він лежить. Краще вдавати трупа, як це вчили на вишколі, тим більше, що танк, котрий виринув з імлі, був на віддалі яких ста метрів перед ним. Найменший порух не уникне уваги на такій віддалі від вправного ока водія, а тим більше від переднього кулеметника, який має у своїм прорізі-віконці яскравий вид на все, що діється в найближчому засягу «його» танка. А тоді... коротка черга — і по всьому.

Олесь не підводив зору, тому й не бачив танка докладно. Однак чув його своїм слухом і відчував всіма нервами. Земля, до котрої припав, шептала йому про кожний найменший рух, про кожний крок сталоїшої потвори. Знову стоїть. Ах, що за мука — це чекання!

Охолонувши від першого враження, Олесь «на холодно» роздумував над своїм становищем, та в думках укладав плян дії. Зажде, аж танк під'їде на яких двадцять кроків, а тоді вистрілить із свого «макого»

Танк сунув... Зближався неймовірно скоро...

на»,*) зажде хвилину вибуху в своєму становищі, а потім під прикриттям диму від палаючого танка пробіжить цю віддадь, що ділить його від своїх. На таку віддадь йому нічого не грозить, бо, як це вчили на вишколі, то віддадь 20-30 метрів перед танком — це так зване «мертве поле» і обслуга танка не зауважить його. Зрештою, тією обслугою займуться його друзі, які з напруженням ждуть його дії, а тоді, коли він атакує танк, напевно відкриють вбивчий вогонь, щоб послабити небезпеку його відступу. Зрештою, Олесь мав надію, що вогонь палаючого танка займе увагу обох сторін так, що зможе цілком свobodно пробитися до своїх.

До своїх... Олесь з розчуленням думає про те, як позаду його друзі спостерігають, та з прискореним биттям серця ждуть на вислід боротьби; адже знають його, Олесь, і знають, що він не «навалить».**) Йому рівнож б'є серце, але якось дивно спокійно, рівномірно, міцно. Коли б скоріше! Ах, як довжиться час... Коли ж урешті рушиться ця потвора?

Задзеленчало врешті в середині танка — рушив! Олесь, сперши голову на ліву руку, правою судорожно стискає холодну руру «фавстпатрона»; крізь щілину поміж рукавом та дашком сталевого шолома очі бистро глядять на наближення зелено-брунатного тубуба, бачать криваву п'ятикутну зірку і білий розпізнавальний номер. Вже на п'ятдесят метрів, ще тришки, ще десять! О, вже тільки тридцять п'ять...

Тепер час...

Раптовим рухом готується до стрілу. Лівою рукою придержує руру зпереду, права спочиває на спустовім приряді. Праве око шукає в прорізі прицільника слабе місце потвори — проріз, крізь котрий глядять водій. Ось він... Великий палець правої руки судорожно натискає гудзика спустового приряду. Позаду

*) — згідлива назва протипанцирного стрільна («фавстпатрона»), популярна між дивізійниками.

***) — не хибить цілі, не заведе.

Олеся з рури патрона зашипіло зловісне полум'я. Набій з брязкотом вдарив об сталеву стіну. Крізь щілину до середини танка вдерся другий, наладований фосфором, набій. Яскравою гривою стрілило полум'я.

Олеся хвилину переждав, а тоді, вхопивши рушницю та в'язку гранат, миготом вискочив із вижолобини. Та раптом знічів'я просвистів біля нього рій куль. Оглянувся і... задеревів... Виринаючи із-за хмар диму, із щойно розбитого танка, виповзав тулуб другого. Ця хвилина задержки дорого коштувала Олеся. Проймаючий біль пронизав долішню частину його тіла, і він повалився на землю. Не передбачав цього, і тепер сталося безвихідне становище...

Танк сунув... Зближався неймовірно скоро... Щораз то над Олесем з пронизливим свистом пролітали кулеметні черги з передньої бійниці танка. Олеся приліг до землі, вдаючи вбитого. Не ворушився, хоч нестерпний біль проймав ранену ногу. Виждати, коли танк наблизиться, а тоді в'язка гранат буде відплатою за поранену ногу. Ще кілька секунд...

Олеся інстинктивно відчуває, що надійшов відповідний момент. Раптовим рухом зривається, лівою рукою потягає за шнурок від запальника гранати, правою підносить в'язку, щоб набрати розмаху, та в цій хвилині відчуває пронизуючий біль в усьому тілі... Права рука безвладно звисає... Останками свідомости лівою рукою відкидає від себе в'язку... Що це?.. Чи ж би і права рука так раптово стерпла, як це сталося з ногою?.. Чи повторно поранений?.. Чому так темно?.. Що це?..

В бойовому розгарі не зміркував, що із бійниці танка наперекір усьому, встигла скоріш вилетіти коротка, цільна, смертоносна черга... Таки поцілила...

Олеся, як вітка стятого дерева, впав на землю. Тепер вже не мусів вдавати трупа... Загинув хороброю смертю!

ІІ РЕГІТ НЕ ЛЯКАВ

Липнева ніч. Тепла, зневолююча людей до сну. Місяць своїм срібно-зеленим саявом залив поляну, вдовжував тіні у потворнодовгі фантастичні обриси. Підмоклий вільховий гайок брентить довкруги зловісним покрякуванням пугачів. Вояки лежать, там де котрий зміг доволіктися, кілька прилягло в підніжжі коренистої, великої вільхи. Сплять немов мертві. На віддалі кільканадцяти метрів, на забагненій доріжці стоять стійки. За годину треба їх замінити, заступити хоч трохи відпочилими людьми, з с'як-таким випочитим умом, притомним слухом і зором, котрі не будуть брати мляскання жаб на луці за ворожі кроки, а світляних очей лиса за притемнені світла ручних лампок.

Однак ким тут замінити? Всі вичерпані до границь людської видержливості, всі отупілі, а водночас проїняті свідомістю ворожого оточення, здається не потраплять вже нормально реагувати на ніщо. Навіть такий витривалий ройовий, десятник Кліщ, його односельчанин, — «стара воина», прибув з німецьких частин до Дивізії на передодні її виїзду на фронт, — взірець зразкового вояка, в цій хвилині повнить службу чергового підстаршини, сперся бородою на приклад машинової пістолі, яку держить на колінах, виглядає немов би задумався, однак спить. Спить, хоч знає, що в часі війни грозить за це кара, а на передовій лінії кожний зверхник може застрілити його на місці. Отже, як можуть виглядати стійки?

Поручник Кришталевиц обходить поляну. Задержується над сплячими. Стрілець Попович обіруч притискає до себе рушницю, постогнує крізь сон. Старший

стрілець Романчук щільно огорнувся в «цельтбан», хлібник під голову, спокійно дише, краплини вологости сріблять його чуприну. Побіч кілька вояків його роя, кулеметник Пребильський, амуніційний Джигун, стрілець Сойка... так, тільки троє. Дальше десятник Рубель, теперішній провідник першої чоти, спить, звинений в клубок. Кілька лежать під спільним накривалом, якоюсь подертою брезентовою плахтою, втягнувши глибоко голови під накривало. Кришталевич однак пізнає всіх. Перший — це Микола Прихідько, одчайдушний уманець, біля нього Осип Ліськевич, все усміхнений «львов'як», із притуленим до себе кулеметом. Наступний, сімнадцятирічний Морозович, найбільш податний на панічні поголоски та найгірш зносячий труди маршу і боїв. Навіть старий, як на фронтового вояка, бунчужний Черемха вліз сюди і хропить на ціле горло...

Знає їх усіх по йменні і прізвищу. Знає їх злі та добрі сторони і прикмети. В обставинах фронтової дійсності скоро пізнається навіть найбільш скриті тайни людського характеру поодиноких людей. Поручник Кришталевич пізнав їх, адже вишколював їх і знав, що вони варті, на що спроможні здобутися, коли ходять про добро їхньої маленької громади-сотні. А тепер тих кілька фронтових днів і боїв ще більш сцементували їх разом. Дорогі, незабутні хлопці! Не жаль гинути з такими, йдучи у бій.

Хай посплять ще. Ранком жде їх важке завдання: Однак все таки хтось мусить сторожити. Кришталевич сам ледве стоїть на ногах, адже він морально відповідає за цих людей. Він підходить до ройового Кліща, дотикає його рамена. Цей підривається, немов поранений, спрямовує цівку автомата в його груди.

— Кліщ...

— Так є, пане поручнику, — відповідає захриплим голосом, протираючи п'ястком очі.

— Кліщ, що ви робите? Чому більшовики могли б вирізати нас усіх, а вас першого...

— Пане поручнику, я не спав. Чув, як ви прий-

шли, і хотів підійти до вас, але так якось... — борониться перестрашений не так особою поручника, як власною неопанованістю. У світлі місячного сяйва лице його має зеленкуватий, тремтячий колір, запухлі від невиспання очі та неголені щоки ще більш надають йому несамовитого вигляду.

— Добре. Протріть лице росою, то опритомнієте. Зараз перевірити стійки. За годину передасте службу Рублеві і хай він змінить своїми людьми стійки. Звітувати про найменші спостереження. Ляжу біля Черемхи...

— Так є, пане поручнику!

Кришталевич підійшов до сплячих під брезентовою плахтою вояків, та легко, щоб не розбудити, ліг біля них. Брезент напучнявив вологістю. Ех, коли б можна тепер зняти чоботи, викупатися в гарячій воді, лягти потім до ліжка, застеленого свіжою, холодною, шелестячою від чистоти постілью із свіжо випханим матрацом, який мати все приготувляла на Різдво... Зараз, зараз, — кілька то років, як вже не спалось у своєму ліжку?.. Но, так, від тридцять дев'ятого року... Ні, хвилиночка, тому кілька місяців, саме на Різдво цього року, вже з Дивізії, в службовій поїзді заскочив до рідного Дрогобича, до своєї рідні. По казарманих ліжках, постіль, яку приготвила йому мати на отомані, видавалась чудесною... Хтось йде, шелестить травою, муркоче, як кіт на запічку... ага, це Кліщ, навіть не знає ще, яке стрінуло його нещастя... Зараз, коли це було?.. Ага, тиждень тому, ні, більше... якраз тоді, як Дивізія прибула сюди, в околиці Бродів на фронт, приїхала несподівано до Кришталевича сестра Оля, шукаючи тут біля нього захисту перед переслідуванням Гештапо. Розповіла йому про арешти, розстріли, переслідування українців у Дрогобичі та інших містах і селах Галичини. Між іншим, назвала прізвище Михайла Кліща, що був розстріляний кілька тижнів тому назад, на дрогобицькому ринку: Кришталевич вагався сповістити про це свого ройового десятника Кліща, — взявши на свою оборону обста-

вини, в яких знаходилися, — що от це німці розстріляли його брата. Чим скоріш відправив сестру подальше на захід, придбавши для неї відповідні документи. Чому саме це все тепер верзеться в голову?.. Спати, заснути... На зміну, у втомленому мозку прокочуються різноманітні думки, якісь привиди і картини минулих років лізуть перед стомлені очі. Пробігають, мов у калейдоскопі, обличчя знайомих, дорогих осіб: мама, Оля, Кліщ, Іра... Так, й о г о Іра... що за лихо... чого ж це вона так тікає від нього... що це вона кричить?.. Крізь наглий гуркіт, лоскот тисячі випалів годі зрозуміти... Большевики?.. Нонсенс... Пане поручнику!!!! Іра, не говори дурниць, не кричи і не втікай...

— Большевики! Большевики, пане поручнику! — храпливий голос Кліща мов електричний струм приводить до пам'яті Кришталеви́ча... Язгіт кулеметів десь з правої сторони, червоно-зелені ракети щораз вистрілюють угору... Кришталеви́ч рвучко заладує автомат, а зір відразу бачить: доріжкою й обабіч неї крізь рідкі підшиття дерев на тлі сіріючого світанку — темні силуети підбігаючих ворожих бійців...

Брезент летить під ноги, вихвачена ракетниця прискає струмом світла.

— Вогонь! Хлопці вогонь! — кричить на ціле горло Кришталеви́ч, прилягаючи біля кулеметника Пребильського. Голос гине в клекоті кулеметів, автоматів... Хлопці живуть, хлопці слухають приказів...

Кулі, мов рій навіжених ос, шугають низько над головою, вдаряють з лоскотом об стовбури дерев, обтинають гілля, пробивають вояцькі груди. В їхньому пронизливому свистінні відчувався холодний, паралізуючий подув чогось... чогось, що приневолювало людину пригинатися до землі, зволожувало на ній потом чоло і спину, короткими спазмами страху унерухомлювало її. Те «щось» люди з поза фронту називають — смерть. Тут ніхто не вимовляв цього слова виразно, кожен відчував її надто виразно, надто безпосередньо. Кожен боронився перед тим відчуттям... мріями і надіями.

Раптом Кришталеви́ча огортає те нерозгадане, таємниче відчуття. Те «щось» муляє його коло серця, і він, щоб побороти кожної секунди зростаючий внутрішній неспокій, кричить в сторону Кліща:

— Кліщ! Білими вгору! Тримай їх у світлі, — та кидає йому ракетницю. Той протягом секунд заладує її і стріляє раз-по-раз крізь розгалуження вільхи.

Пребильський, мов на вправах, строчить із свого кулемета. Темні силуети поцілених ворожих постатей падають на розмоклий ґрунт, однак це не спинає наступаючих і вони пруть наосліп уперед.

— На силу йдуть... Це не розвідка! — хрипить з непокоєм десятник Рубель, заладуваючи новий магазин у свій автомат.

«Здержати... Здержати за всяку ціну», — сотнями молотів товчється в розпаленому боєм мозку Кришталеви́ча.

— Хлопці! Гранатами! — кричить він, та приклякши на коліно, строчить короткими чергами із свого автомата... Крик пересилює й звуки вистрілів.

Добре! Вже хлопці рвуть гранатами ворожу лінію. Кришталеви́ч інстинктивно прилягає до землі. Пронизуючим зойкотом залопотіла ворожа кулеметна черга по конарі вільхи. Посипалось до долу листя, галуззя. Притискаючись сильніше до землі, Кришталеви́ч відчуває кулемет Пребильського замовк!

«Боже, пролізуть у цей вилім...» — Кришталеви́ч підривається, бачить як Пребильський лежачи боком на землі, закриває лице руками. З-поміж пальців дзюрчить кров. Амуніційний стрілець Джигун лежить горілиць, розкинувши широко руки.

Одним стрибком Кришталеви́ч схвачується з землі, підриває кулемета і «з бедра», не прицілюючись, ріже у ворожу наступаючу масу. Зле схвачена зброя, не маючи сильного опертя, торгнула ним по першій черзі, залопотіли смугові кулі, тiali верхівіття дерев, блиснули рикошетом по землі. Притиснув сильніше до бедра кулемет, і черга рівно значила свій смертоносний шлях...

«Тепер, саме тепер на пробій», — мчить блискавкою думка у свідомості Кришталевича. — «Тепер, або ніколи!» — Кришталевич закладає новий барабан в кулемет і на все горло кричить:

— Вперед! За мною, с л а !!...

Рветься раптово в горлі грімкий оклик і поручник Кришталевич падає на землю, мов підтятий дуб. Крізь сіро-зелений однострій протікає кров...

А довкруги, в божевільному реготі кулеметів, в пекельному вереску розривів, в спазматичному дрижанні землі чулось якесь злорадне вдоволення, виднілись оскалені хижацькі зуби...

Смерть риготала! Та її божевільний регіт не лякав дивізійників. Навіть вона, ця кістлява потвора відступила перед хоробрістю, завзятістю і лицарськістю українських вояків-дивізійників.

НЕ ДОТРИМАВ СЛОВА

В Дивізію вступили удвох. На ім'я вони були Філімон і Микола. Рівнож мали і прізвища, аякже: Крупій і Рипій, та під цими прізвищами були вписані у дивізійний реєстр. Для вояків сотні, до якої їх приділено, були всіляко: Філімон і Микола, Крупій і Рипій, або просто львівські батяри. Всіляко, як випало.

Для себе були Фільком і Мільком. Були нерозлучні. Ніколи ніхто Філька без Мілька, ні Мілька без Філька, не бачив. Бо була це дружба, щира дружба. Вже не залізна, ні бетонова, але хіба крицева. Зроджена десь в заболочених, темних провулках Клепарова, шумляча знесінськими вітрами, золочена сонцем, виблакитнена споминами з «лазівування», з «кавалів», з «кантів», якими виповнене було їхнє життя від народження у їхньому рідному Львові. Однорічне спільне перебування в Дивізії і тепер тих кілька днів прифронтової небезпеки тут, під Бродами, ще більше сцементувало їхню дружбу. А небезпека ця, якої ще не були свідомі, зближувалася неймовірно швидко, з дня на день, з години на годину.

Філько Крупій був старший. Мав двадцять кілька років. Служив у польській армії ще перед 1939 роком. Дивне мав лице, бо долішня частина — погідна, свобідна і скоро до усмішки — заїло сварилась з очима, які були зимні, гострі, проймаючі, хвилинами немов у хижака. Був старий, кажучи по-львівськи — «кіндрус», знав де раки зимують і з не одної печі хліб їв. А чи взагалі їв, бо мав міну вічно голодуючого, з чого був знаний в цілій сотні. А вдома, у Львові, то хто б там питався чи цікавий був тим, що батяр їсть і коли.

Жив небесною манною. Властиво, що кому було до того, з чого жив. Жив і кінець.

Мілько Рипій — то ще був цілком зелений щенок: мав сімнадцять років, однак ростом і будовою тіла скидався на борця важкої ваги. Під цим оглядом був контрастом Філька, та це не стояло на перешкоді тому, що він вдивлявся у Філька, немов у святий образ, своїми ясними голубими очима, на котрі щохвилини спадала неслухняно конопляна чуприна. У всьому наслідував його, слухав, немов рідного батька. Бо й справді батьків у нього не було; вони згинули під час налету на Львів у перших днях вересня 1939 року. Заопікувалась ним мати Філька, що була двірницею в домі, де жили Рипії.

До набірної дивізійної комісії у Львові зголосились чи не одні з перших, як тільки появились по місті розклеєні афіші. Був це один із весняних днів бурхливого на події 1943 року. Філько, йдучи з Мільком Жовківською вулицею в бік моста, пристанули перед свіжо наклеєною афішею. Довго «силябізував» Філько написане «Звернення», а потім, не повертаючи голови в бік Мілька, процідив крізь зуби:

— Но, як штайгуем?..

— Як ти, то і я, — похапцем відповів той, а по хвилині якось ніяково (адже він не хоче вчити Філька!) додав: — Ми ж русини. . .

— Йо, йо, давай, дралюєм і стуль дзюб, не вчи мене. . .

Пішли. Мали щастя, бо в набірній комісії Філько зустрів колишнього командира з польської армії, капітана Євгена Піскоровського, який саме очолював одну із районних набірних комісій. Тому Філько прямо звернувся до нього завченим ще з польської армії зворотом:

— Пане капітане, стршелец Філімон Крупій мельдує сен послушне. . .

— О, Крупій! — не даючи докінчити, не то здивовано, не то радісно промовив Євген Піскоровський, а потім, бачачи насторожене лице Крупія, якби хотів

розвіяти у нього якісь сумніви, додав: — Добре, я все полагоджу і знову будемо разом.

Завдяки капітанові Піскоровському недовгі були ті «теремедії» із записом. Не питались про метрики, свідочтва моральности і тим подібні «шайни».

На відхідному Піскоровський викликав на бік Крупія:

— Бачите, Крупій, — почав капітан, — служили ми у ворожій армії. Як там було — це наша справа. Постараюсь, щоб ви були на майбутнє в моїм відділі. Про свою минувшину забудьте, так, як я забув, стрінувши вас тут. Але зятяйте одне, що тепер ви вступаєте до частини, якої ціллю є служба українському народові. Хочете йти з нами бити Москву — будь ласка. Я ще, як зможу, допоможу вам, але жодних «кавалів», жодних «кантів» не робити мені в частині до котрої вас приділять. Вступаєте на службу нашій справі і сорому не робіть. Бо пощади не буде. Викинуть на збитий лоб, ще й можуть пустити кулю в задок. Зрозуміло?

Кілька місяців потім сталось так, як пообіцяв капітан, теперішній командир батареї польових гармат, оберштурмфірер Євген Піскоровський. Філько і Мілько стали вояками його батареї.

Майже річна тверда рекрутська заправа перетопила у військовому кітлі той молодий збір людей різних професій і характерів у суцільний моноліт.

Не лише однак їх однаковий однострій і строга дисципліна. Однаковими були їхні душі. Що було слабше, нездарне, м'яке духом чи тілом — це відійшло чи до цивілю, чи до інших частин. Залишився вояк, заправлений, на все готовий, на все відпирний.

Міг гордитися своєю батареєю пан сотник Піскоровський, як до нього зверталися хлопці, а в добірності хлопців міг переконатися саме тепер, тут, під Бродами.

По двох тижнях нормального прифронтового буття почався вже від давна сподіваний большевицький наступ. Частини Дивізії зайняли бойові становища, опущені ненадійним відступом частин Вермахту. На-

дійшли гарячі дні для батареї сотника Піскоровського. Щораз займалося нові бойові становища, щораз прибували нові втрати в людях і матеріалі.

Ворожі наступи йшли один за другим, налеті ворожих літаків за налетами. Дрижала земля під розривами стрілен, гуділа від вибухів летунських бомб. Трепетом проймали людей смертоносні черги бортової зброї ворожих чорних «яків», гриміли гусеницями «Т-34», гуділи своїми п'ятнадцятицентиметрівками «КВ-ІІ». Шаленний воєнний контреданс щодень, ба, часом щогодини, змінював залю танцю.

Обидва львівські батяри, Філько і Мілько, не посоромили батареї. Як вояки, репрезентувалися прекрасно. Чи це було на вишкোলі, чи на бойовій лінії. В бій ішли, немов у танець. Хоча кожний з них інакше. Мілько Рипій запалювався боєм і пхав голову, де треба і де не треба. Був при гарматі ладівничим. Важкі гарматні стрільна, звані популярно «куферки», вкидав у ненаситне жерло гармати, немов би це були невагомі цяцьки. А на вид наступаючих ворожих лав огортало його бойове божевілля, і він готов би сам кинутися на ворожу силу.

Філько Крупій бився з не меншою відвагою і завзяттям, але з більшою розвагою. Не наставляв безпрібно лоба, знав, про що йдеться і про яку ставку йде гра. Поки вистрілив, добре комбінував, щоб стрільно попало в ціль. А під час бою глядів на ворожі лави тим своїм страшним поглядом очей... Аж страшно було на нього дивитися. Як би так десь появилася ворог, то здох би від самого його погляду.

А коли трапилось, що треба комусь допоміти, чи то раненого винести з-під обстрілу, то вже відомим було, що Філько і Мілько побіжать перші. Знані були з цього. Жертовні і дружні були обидва. А щедрі! І не питати. Хіба ніхто в батареї так не частував, як вони, а до випивки були меткі, хоч Мількові було сімнадцять, але, як сказано, він в усьому наслідував свого «кумпля».

В батареї не було крадіжок, нічого ніколи і нікому

не пропало. Хоча командир батареї сотник Піскоровський нічого про «таємницю» Філька нікому не говорив і навіть не давав притоки до якихось підозрін, однак більш спостережливі підстаршини і стрільці батареї догадувались про причину витатуйованого «перчика» на лівій щоці у Філька. Хоч не роблено жодного «контракту», але непорушна мовчанка в батареї стала, як мур. Ніхто ні словечком не натякав про минувшину Філька, але і Філько мав свою честь і ніколи жодних «кантів» і комбінацій в батареї не робив і не пробував робити. Поза батареєю? Гм. Бувало всіляко.

Якось із такого його «канту» зробилася ціла «геца».

Було це саме в перших днях прибуття батареї під Броди. Батерія заквартирувала в одному селі. Згодом в сусідстві батареї розквартирувався більший відділ німецької польової жандармерії. Скоро хлопці довідалися, що це той відділ жандармерії, що то мали «драку» з нашими дивізієвниками, які стали в обороні селян, котрим жандарми рекувізували худобу, саме тут, в підбрідських селах.

Хлопці з батареї гомоніли між собою. Вичувалось, що «втнуть» якусь витівку. Стрічаючи Філька, звертались до нього:

— Ну, Крупій, втни щось дідам, щоб затямили, як нашого дядька обкрадати. Це ж ненажерливі «бротбойтлі», — та заливались сміхом.

Філько мовчав, тільки у відповідь на його устах з'являвся загадковий усміх. Щось «комбінував».

Другого дня ранком в цілій батареї про ніщо не говорено, лиш про те, що хтось «надимав бротбойтлів». До кітла польової кухні хтось насипав соли і ранком «бротбойтлі» пили солону каву, а один із них, що то тримав стійку вночі при кухні, ходить з підбитими очима. До того всього Філько від ранку ходить в добром настрої, а з його уст було чути горілку. Та на цьому не скінчилось. Перед обідом командир батареї Піскоровський зарядив збірку. Перед виструнченими лавами гарматчиків виголосив промову, починаючи її зворотом, котрого вживав лише в хвилині поденерву-

Д-р Святомир М. Фостун:

ШЛЯХАМИ СМЕРТИ

(Повість)

Під час другої світової війни в німецькій армії існували т. зв. «карні частини» з дуже суворою дисципліною, до яких включувано покараних старшин як звичайних вояків, та висилано їх у найбільш загрозові пункти на фронті. В таких «карних частинах» опинився і старшина УПА, Олег Вишневий, що перейшов пекло жаху на різних фронтах. Ця повість розкриває перед українським читачем ще одну таємницю німецької військової машинерії, що прокочувалася теж і по нашій землі.

Ціна цієї незвичайної повісти:

в Півн. Америці і Канаді ..... \$4.—
в Австралії ..... авст.\$3.—
в Англії £1.50

Замовлення враз із належністю слати:

Sr. JULIAN SEREDIK
Casilla de Correos 7 (SUCURSAL 7)
BUENOS AIRES 1407 — ARGENTINA

**Твори українських
письменників для бібліо-
теки українських читачів:**

Святомир М. Фостун:
«ЗВІДУНИ...»
історична повість .. \$3.—
Панько Незабудько:
«ХОЛМСЬКІ УСМІШКИ»
гуморист. оповід. \$3.—
Микола Понеділок:
»ВІТАМІНИ«
гуморески ..... \$3.—
Алла Косовська:
»ГІРСЬКИЙ ВОВК«
повість про підп. .. \$3.—
Анатоль Галан:
»НЕВИГАДАНЕ«
оповідання ..... \$4.—
Марія Остромира:
»У ДОСВІТНЮ ГОДИНУ«
повість ..... \$5.—
Ярослава Острук:
КОЛИ МЕРКНУТЬ ЗОРІ
роман ..... \$5.—
Харитон Довгалюк:
»БУРЕВІЙ«
повість ..... \$4.—

*Наші видання можна
набути в усіх українських
книгарнях на еміграції
або у видавництві:*

**Sr. Julián Serediak
Casilla de Correo 7
(SUCURSAL 7)
Buenos Aires — Argentina**

вання, а саме: Мої панове. .. Так і тепер почав він свою промову:

— Мої панове. Те, що сталось цієї ночі у наших сусідів, це не мусить нас обходити, однак, не дозволю, щоб на українського вояка, підкреслюю, на українського вояка впало підозріння, що він злодій. На жаль, так воно і сталось. Напасник, який зробив цей жарт, згубив свою шапку тоді, коли боровся із жандармом. Шапка вказує на те, що напасником був хтось із нашої батареї. Інших частин нашої Дивізії тут у тому селі нема. Апелую до спричинника цієї авантюри, щоб якнайскоріше позбувся тої горілки, яку забрав з жандармської кухні. За хвилину переведу по квартирах трус. Зрозуміло? Розійтись!

Хлопці розходилися на квартири. Гомоніли. Дехто кляв з пересердя, дехто сміявся із вдалого трюку. Довго під носом бурмотів Філько, а його радісна усмішка десь щезла, веселий настрій зник.

— Алесь му засигнував в сліпкі, — тихцем прошепотів Мілька до Філька, коли вже опинилися на квартирі.

— Відвалися! — тільки всього промимрив той, та щось досить велике виніс із хати.

**
*

Батерія окопувалась. Сотник Піскоровський ще вчора разом із курінним піхотного куреня Дивізії гавпшттурмфірером Маером добре оглянув усю місцевість, продумав систему вогню, навіть позначив, де саме треба викопати становища для гармат і окопи для піхоти.

Ситуація була важка. Саме довідалися, що Дивізія попала в оточення. Батерія Піскоровського і залишки піхотного куреня є ар'єргардом пробиваючих крізь ворожий перстень частин Дивізії.

На невисокому пагорбі копано становища, біля них, обабіч, копали окопи піхотинці. Гармати — це

грізна сила на шляху ворога. Не легко пройти крізь їхній вогонь, не легко зламати силу гарматчиків.

Стугоніла вночі земля під ударами сотень гострих лопат. Далеко полетіли куски чорнозему. Вояки поспішали, намагаючись якомога глибше закопатися в землю. Сотник Піскоровський обходив уздовж копанних становищ, даючи, де потрібно, свої завваги. Знав, що доведеться стріляти з гармат прямим наведенням, адже ж гармати будуть в першій лінії нарівні з піхотою. А коли прийде наступ ворожих танків, мусять заступити протитанкові гармати.

В одному із становищ запопадливо працював Філько. Працював із захопленням. Адже ранком прийдеться стріляти в цілі, які можна буде бачити зором. Спостережного пункту немає. Видержати завтрішній день до смерку, а потім гармати «до люфту» і «драла». Так принаймні сказав сотник. Файний хлоп, той сотник, не чіпав його за «шнапс», і на згадку про це Філько чмихнув неголосним сміхом.

— Чого іржеш! — зпересердя заговорив десятник Гнип, що поруч Філька щось робив при гарматі, — краще кінчай та поможи хлопцям знести «куферки», бо ранком не буде для цього часу.

Саме надійшли хлопці з обслуги гармати, вгинаючись під вагою важких стрілен. Складали в призначену на це яму. Обтирала зрошені потом чола. Перекидалися жартівливими заввагами.

— Давай, Фільку, притягнем нашу порцію «куферків», а потім замаєм нашу хавіру, — почувся голос Мілька.

Хлопці батареї працювали гуртом. Сміялися, жартували, один одного підганяли. Найбільш з усіх заливався сміхом Філько, розказуючи анекдоти, переплітаючи їх мастистими словами. Але у веселощах цих було щось напружене, не зовсім природне і, думаючи про майбутній бій, Піскоровський добре розумів їх.

Ще не розвиднювалось, як батерія була готова прийняти ворога. Довгоцівкові присадкуваті гармати стоять майже зариті в землю і від того здаються мен-

шими. Біля них розташовані піхотинські кулемети. Хлопці добре зарилися в землю, значить, зможуть витримати яку завгодно, навіть танкову атаку.

За роботою ніхто не помітив, як минула ніч і почався світанок. Бліде, ледве помітне світло мінилося на сході. Вже можна було побачити обличчя сусіда. Тільки далечінь на півночі все ще залишалась темною, таємничою. Туди й поглядав сотник Піскорівський. Звідси сподівався ворожої атаки.

Зашаруділи позаду кущі, і командир піхотної частини Маєр з'явився біля Піскорівського. Він поволі зсунувся в окоп, мить посидів, відпочиваючи, а потім сказав:

— Окопались добре, я всіх перевірів. От чи втримаємось до призначеного часу. Як там з тими, що мають прориватися. Нічого нового?

— Ні, нічого, — байдуже відповів Піскорівський. — Маємо наказ триматися за всяку ціну. Жодної підмоги не можемо сподіватися. Нема.

— Так! — роздумливо протягнув курінний Маєр. — Значить, ми на пропащій позиції. . .

Замовкли, потонувши кожний зокрема в своїх думках.

Сонця ще не було, але темрява поволі уступала дневі. Курінний Маєр подався до своїх хлопців, а Піскорівський взявся за свій далековид. Якийсь час спостерігав передпілля, а потім ще раз вийшов у супроводі вістун Гаркавого на обхід становищ.

В гарматному становищі десятника Гнипа ті години очікування минали швидко. Здавалось, що разом із настанням світанку мусить початися запеклий бій, аж воно нічого подібного. Тільки підкреслена тиша над зеленою долиною, та спів жайворонка високо в сяйному небі. Філько і Мілько напружено вдивлялися в далечінь, і тільки десятник Гнип дивився вгору, шукаючи очима маленьку співучу птицю.

Жайворонок купався у свіжому ранковому повітрі. Охоплений промінням сонця, він то спадав до зем-

лі, то знову зривався вгору, і спів його то затихав, то знову заливався дзвіночком.

Раптом Гнипові здавалось, що спів жайворонка дужчає. Зі щebetання він перейшов у свистіння і дедалі міцнішав. Гнип моментально усвідомив собі значення свисту і втягнув голову в плечі.

Свист посилювався, перейшов у завивання і, нарешті, обірвався вибухом. Далеко попереду становищ в небо злетіли кавалки землі і знявся густий чорний дим.

— Почалось, — прошепотів Мілько.

— Куферок, — просто сказав Філько.

Це перше стрільно розірвалось дуже далеко і не злякало нікого, а тільки збудило зацікавлення і тривогу. Всі розуміли, що за цією першою «ластівкою» підуть десятки, може навіть сотні таких важких, виючих нудно стрілен. Хлопці поховалися в окопи, закрились землею, зачаїлись у чеканні.

Минуло кілька хвилин після розриву першого стрільна. Раптом повітря завило, загуло, пронизане десятками, коли не сотками стрілен. Методично, квадрат за квадратом, обробляв ворог стрільними важкої артилерії передпілля. Він ще не встрілявся, пробував лише силою вогню знівечити моральний стан оборонців. Проте Піскорівський і Маєр добре знали, що дуже скоро, може наступної хвилини, ворог перенесе вогонь глибше. Вони були спокійні за своїх стрільців, знаючи, що стрільці свідомі свого завдання. Але. . . однак це лише люди, молоді радісні з життя хлопчакки!. Вони добре знали, якого напруження нервів вимагає це видержання бездільно навали артилерійського вогню, як важко буває не скопитися з землі, не вискочити з окопу й не побігти, коли з неба просто тебе летить металевий вогнений шквал. Піскорівський знав: доки хлопці сидять в окопах, жодному з них не загрожує небезпека. Але варто тільки вийти їм, як кожен відламок знайде свою жертву. Піскорівський знав і те, що за вогненим валом йтиме ворожа піхота.

Саме її мусить зустріти суцільним вогнем батарея і піхотинці.

Вогнений буревій наближався до окопів. За кілька хвилин ворог перенесе вогонь ближче. Наближається хвилина рішучого випробування нервів. Піскорівський відчув, як піт виступив йому на скронях. Він знав, що в такій хвилині треба бути з хлопцями. Він вискочив з окопу і, пригнувшись, подався вздовж становищ.

— Ну, як, будем триматися, Крупій?! — пробігавши біля гарматного становища десятника Гнипа, кинув запит Піскорівський.

— Так є, пане капітане, — відрубав за старою звичкою Філько.

— Добре хлопці, витримаєм до призначеного часу, а потім зірвати гармати і відступати. Усі знають, який знак до відступу. Ясно?

— Як слонко, пане сотник, — у відповідь Піскорівському несеться жартівлива відповідь Мілька.

— Замкни клапач, — скартав його Філько.

Появу сотника на становищах усі запримітили. Обличчя проясніли. Десь ділась втома, нервозність, тривога. Є хтось, хто думає про них.

Лінія вогню щільно присувалась до окопів. Відламки співали над головами, просікали у кущах довгі тонкі лінії. Широку долину заволокло їдким піроксидним димом, і в цій суцільній синюватій імлі появились перші лави наступаючого ворога. І тепер вогнений вал посувався на окопи. Рев, гудіння і свист сповнили повітря. Пошматована стрільними земля вибухала водограями вогню.

— Так, — голосно, захилюючись від бігу та вкочуючись назад до командного окопу, сказав Піскорівський, — прелюдія закінчилась. Зараз починаємо концерт. А тепер, — звертаючись до командира сотенного почту, хорунжого Свідерського, — дайте умовлений знак розпочати вогонь.

З нечутним шипіттям в цьому бойовому гудінні злетіла вгору зелена ракета, і майже в цій самій хвилині в цей безпереривний гул вдерлись верескливі від-

пали гармат, заокотіли кулемети, заклацали рушниці.

Вже більше як три години триває бій. Лютує вогняний буревій розривів гарматних стрілен навколо оборонців. Ворог увів у бій танки. Гармати батареї, не спиняючись ні на мить, б'ють по танках, по гусеницях, по важких броневих корпусах. Гармат було вже тільки дві. Третя перекинута ударом стрільна, лежить догори колесами, четверта була на становищі, але гарматники лежали біля гармати забиті розривами ворожих важких стрілен.

Поранений сотник Піскорівський командує вогнем. Він біля однієї діючої гармати. Біля другої вогнем кечує Філько, що перебрав команду над гарматою по десятнику Гнипові, що лежить вбитий в заглибленні окопу. Він з розвагою командує залишками обслуги, радіє, що не лише його гармата громить ворога, але, що це?.. Ось вже третя гармата, там, де був «його капітан», замовкла. Стрільно танка вдарило її, похилило на бік. Вибули з ладу всі механізми гармати, годі вже думати про стрільбу з неї. Впав біля неї смертельно поранений сотник Піскорівський.

— Мільку! Капітана забито, — кричить несвоім голосом Філько і, вискочивши з окопу, біжить в бік розбитого становища. Та в цю ж хвилину під його ногами розступається земля і він паде немов колода на землю.

Ворожа навала піхоти і танків, не витримавши скаженого вогню, злякавшись несподіваного опору, звертає назад, немов морська хвиля, що б'ється об скелю і котиться назад в море.

Але, відходячи, танки б'ють з гармат і тоді затишає й остання гармата, бо вже нема стрілен.

Над долиною зависла тиша. Тільки стогнуть важко поранені та хриплять вмираючі. Закривавлений, спітнілий Мілька аж тепер отямився, що в окопі нема Філька. Він повів розгубленим зором по окопі. На гальмі гармати сиділи два його друзі з обслуги, не менш втомлені за нього.

— Де Крупій? — насторожено запитав Мілька.

Гармат було вже тільки дві...

Обидва запитані повернули в його бік голови, нічого не відповівши. З їхнього погляду Мілько зрозумів усе. Прожогом вискочив на окоп на по кількох кроках припав де лежачого пораненого Філька. З обірваними до колін ногами лежав він, глухо постогнуючи. Обличчя його було бліде, наче паперове, і зеленкуваті плями то з'являлися, то зникали на щоках. Побачивши це лице, Мілько заплакав. Хлопці допомогли йому втягнути Крупія до окопу. Просто перелетів через руки. При цьому показалося, що він мав ще вирвану діру в боці. Кривавив дуже.

Мілько прикляк біля нього і підтримував голову пораненому. Похлипаючи, щось шепотів йому на вухо.

Поранений відчинив очі. Дивно якось в цій хвилині вони йому злагіднилися. На устах мав свій звичайний погідний усміх.

Гаснучим, перериваним голосом говорив стиха:

— Поквітувалися, пся кров... плачу... за горівку... за недотримання... слова... Мільку... будь ліпший... май чисті руки... здорови стареньку...

ЗАГИБІЛЬ БАТЕРІЇ

Чим довше вичікуємо важкої години, тим більш несподівано вона до нас приходить.

Десятник Дорош пробудився, тому, що хорунжий Клименко трусив його за рамена, підносив обіруч його голову, а навіть пробував двигнути його за ковнір, але не так легко він міг його добудитися.

Була повна темноблакитна літня ніч. По лиці й шоломі хорунжого Клименка пролітали маленькі, ледь помітні світельця, якби відблиски далеких віщючих погоди блискавиць. Довкруги панувала тишина.

Десятник Дорош мав самотню лише думку: загрозити наново в сон. Щоб увільнитися від настирливості й брутальності зверхника, замуркотів під носом:

— Но, добре, добре! Адже бачите, що не сплю!

Але хорунжий Клименко термосив його даліше.

— Вставайте! Вставайте! — кричав нагальним шепотом. — Атака!

На це слово Дорош піднявся вповні тверезим.

Передусім почув, що холод пройняв його наскрізь. Було це наслідком роси, котра саме сіла на землю. Потім переконався, що ще ніщо не заповідало світанку й що фронт є спокійний. Зрештою, шось і лани збіжжя прислонювали смуги мряки, як старе закурене павутиння. Тому то здивовано оглянувся і звернув погляд на хорунжого Клименка. Той стояв у повнім бойовім виряді, з перевищеною машиновою пістолем, з задертим вгору вологим від роси шоломом і з напруженням наслухував. Ціла батарея стояла нерухомо, немов вижидючи прибуття якогось високого достойника.

— Но, і що діється? — труснув за рамя хорунжого Клименка подратований Дорош.

— Не чуєте?

Аж тепер почув.

Далеко за густими опарами мряки кипіло щось, немов у великому казані. Чути було виразно шум пари і булькотіння тріскаючих на поверхні піхурців.

— Де? — запитав знову.

— На обох крилах нашого відтинку. Тут направо атакують — здається 29-ий полк.

Дорош почав розглядатися, щоб якнай докладніше усвідомити собі хвилину, яку переживає. Все довкруги тхнуло різкою, свіжою і холодною вологістю липневої ночі. Блистіла роса на замках гармат, вкопаних у землю, замаєних кущами вільшини, блистіла на дулах кулеметів, на шоломах і їдунках вояків, котрі стояли в повному бойовому виряді.

Перші хвилини напруження минули. Де-не-де було чути притишений шепіт вояків, немов у церкві. Поза тим чути було глухе побрязкування складуваних у довгі стирти набоїв. Батерія приготувлялася до бою.

Холод ставав так проймаючий, що Дороша почали боліти ребра і щокі; адже тримав їх у постійному напруженні, щоб опанувати дроці. Коли відважився позіхнути, довгий час потім не міг втихомирити нагального цокання зубами.

Однак найгірше зимно відчував у шлунку. Здавалося йому, що він наповнений етером, котрого холодні випари паралізують діяльність серця.

Почав розтирати руки й лице. Все ж це якась розвага. При тому ствердив, що має чоло покрите вологістю. Це не була роса, бо, стерта, виступала наново крізь шкіру. Правдоподібно прів помімо враження зима.

— Боюся, — мусів з жалем ствердити.

Сказав це цілком виразно і з насмішкою. Як багато людей, котрі ще не здібні були досягнути рівноваги духа і тіла, любив ділити свою свідомість і створювати в ній двох осібників, що були в перманентній

боротьбі між собою. В цей спосіб здобував надію, що його сильне духове «я» переможе друге, трухливе й боязливе. Бачучи тепер, що не може запанувати над своїм психофізичним організмом, почав з нього насміхатися.

Адже в його свідомості боязні не було. Чого ж мав боятися? Найгірше, що могло його стрінути — це смерть. А на неї був приготований. Ще від тоді, коли осінню 1938 року разом з іншими друзями, покинувши рідну хату, пішов за покликом волі, що зроджувалася на Карпатській Україні. Скільки ж це вже разів переживав у своїй уяві хвилини передсмертної тривоги і надлюдської свідомості, заки назавжди замкнеться світ. Чи роки 1939-41 большевицької окупації Українських Західних Земель, не втерлися в його свідомість, що те, чи скорше чи пізніше, мусить наступити. Чи цього самого відчуття не переживав, будучи вояком в Легіоні ДУН. Чому ж тоді його розсудок і воля не можуть запанувати над наїжаченим волоссям, скорченим шлунком і виступаючим потом?..

Хорунжий присунувся до нього, сперся ліктем на колесо гармати і через хвилину стояв нерухомо.

Врешті відозвався недбало:

— Беруть нас в кліщі.

— Як то в кліщі? — запитав рівнож байдуже Дорош.

— Видко, що хочуть нас спершу окружити, а потім вдарити від чола.

— Скоро це може наступити?

— Звідки ж я можу знати?

— А котра година?

Дорош, правда, мав свій годинник, однак здавалося йому, що не повинен ніяким чином переривати цього процесу тривоги, який переживав.

Клименко важко звівся від опертя, відхилив рукав і приблизив до очей прикріплений під ним годинник.

— Пів до третьої.

Дорош у відповідь хотів протяжно позіхнути, од-

наче перервав на половині, бо знову напав його пароксизм фебри.

— Чи втримаються наші, чи ні?

Хорунжий Клименко уважно подивився на нього, немов би бажав вникнути в сенс його питання.

— Розуміється, що ні, — відповів урешті якби із здивування.

Дорош був певний, що почує слова розради від такого здецидованого оптиміста, яким був Клименко, тому то відвернув очі, щоб укрити враження, яке справила на нього його відповідь.

— Чого ти так думаєш? — запитав урешті з удаваною байдужністю.

— Як же це? — запалився Клименко. — Аджеж це ясне, як сонце. Большевицька офензива нестримно пре на захід ще від поразки німців під Сталінградом. В їхніх руках ініціатива. А німці? Сам побачиш, як втікають «бротбойтлі». Наша Дивізія мала обсадити другу оборонну лінію, а як насправді є?.. Чи не застали наші хлопці порожню першу бойову лінію і чи думаєш, що одна наша Дивізія, до цього ж — піхотна, може устояти проти ворожої навали танків, гармат, летунства? Чи не бачиш, що більшість німецького персоналу в нашій Дивізії вже заздалегідь шукає різних претекстів, лишаючи свої підпорядковані їм відділи, та скупчується в штабі Дивізії біля свого командира? Не всі, але переважна більшість. Що ж, прийдеться обійтися без них. «Раз мати родила»..

Дорош відчув, як за кожним словом хорунжого Клименка збільшується внутрішнє зимно, котре наповнює йому груди, шлунок і кінцівки. Ставало це справжньою мукою, бо, щоб опанувати дрижання, мусів ще більше сціплювати зуби, п'ястуки, укриті в кишнях штанів, і коліна. Не вірити словам хорунжого Клименка не посмів. Адже цей фаховий і бойовий колишній старшина Червоної армії, що свідомий суті своїх слів, не говорив би безпідставно, коли б не проаналізував своїх думок. Та і сам він на протязі тих двох тижнів міг спостерігати, що Дивізія «Галичи-

на» опинилася в незавидному становищі на відтинку Бродів.

В тій хвилині почувся шерех швидких кроків і перед хорунжим Клименком та Дорошем з'явилася дєбела постать командира батареї майора Павленка.

— Ну, хлопці, починається танок, — звертаючись до них, промовив з неприхованою турботою в голосі майор Павленко. — Хорунжий Клименко! — звернувся він знову, — перевірите бойову готовість батареї, а ви, десятнику, займіть становища із кулеметами. Заповідається гарячий світанок. Я буду на командному пості.

Розходилися мовчки на свої місця.

Дорош, йдучи на становище кулеметів, думав над словами командира батареї. Імпонував йому його спокій і зрівноваженість. Видно було, що цей по-батьківському звертаючись до своїх підлеглих старшин, вроджений командир, знав своїх вояків. Відчував їхню тривогу, адже більшість із них «ще не нюхали фронтового пороху». Йому не першина, адже перебув, як старшина царської армії, першу світову війну, потім Визвольні Змагання. Про це знали всі вояки в батареї і в Дивізії. Знав про це і Дорош, і відчув до «старенького», як звали його в батареї, подив.

Дорош всунувся до окопу, в якому були розташовані становища двох кулеметів. Привітали його запитливі погляди десятка пар очей стрільців з його роя. Не міг знайти слів, щоб підбадьорити своїх стрільців, тому, мовчки спершись об перегороддя окопу, звернув свій зір на передпілля. Був свідомий готовости своїх підлеглих вояків до бою. Знав, що не один із них так само переживає ті хвилини очікування того, що надходить, як і він.

Вдивляючись в передпілля переконався, що мряка впала на землю, а за нею на зблідлому від передсвіттанку небі показалося миготливе пасмо вистрелів і вибухів ворожого артилерії. Появлялися і проминали швидко бліді проблиски вистрелів і вибухів, як думки потапаючої людини, або як рій падаючих зірок. Зреш-

тою, цей рій був такий густий, що нагадував розшалений бурун розбурханого моря. І було в цьому щось непереривного, незмінного в тисячі своїх несподіванок, щось, що не дозволяло свобідно відітхнути тому, хто придивлявся в цей швидкий і упертий штурм морської бурі на скалистий беріг.

— Але валять! — вирвалось котромусь із вояків.

Справді, непереривний гуркіт, який доходив звідтам, нагадував замашисту працю соток млинів.

— Гураганний вогонь, — півголосом підказав собі Дорош.

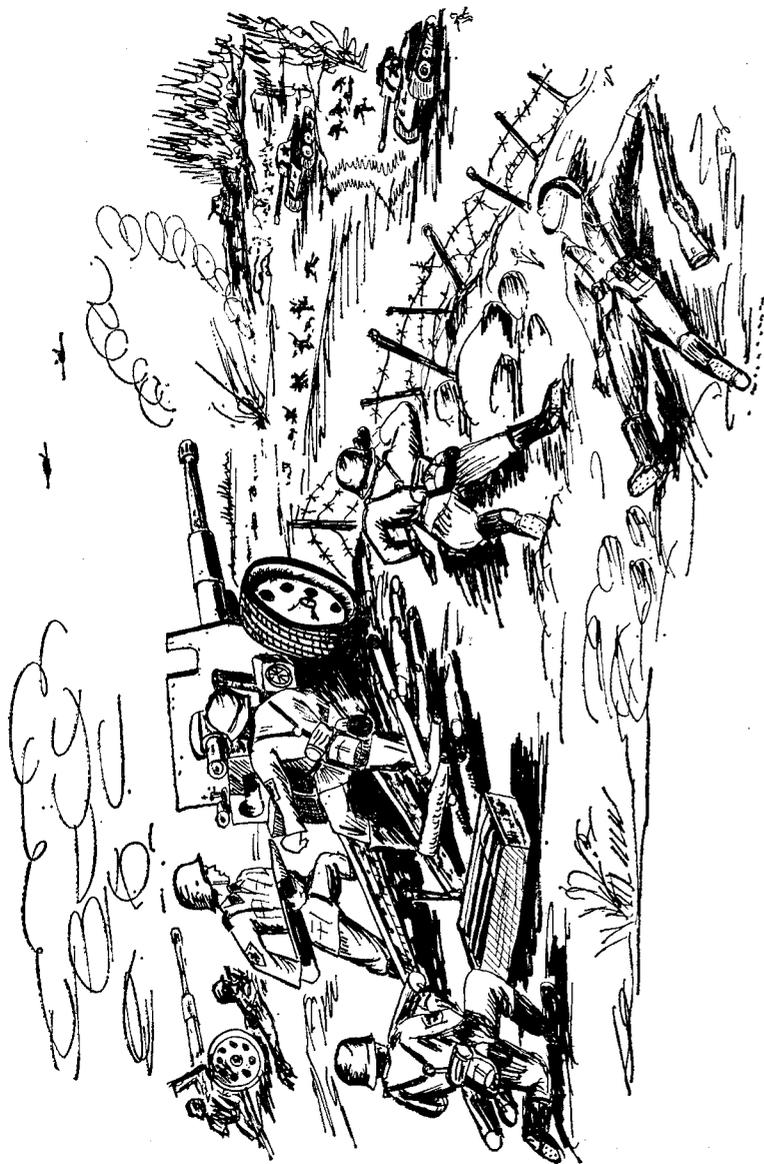
В сказаному була явна насмішка цієї назви, котру люди вже дали цьому явищу, котрого ніхто не зумів перед ним пережити.

В тій хвилині загриміла батарея своїми чотирма гирлами. Зразу почала бити в шаленому темпі. Видно, що передовий спостерігач подав команду нагального вогню. Яскраві язики вогню, щораз то витріскували з дул, а земля дудоніла, немов би палуба розтощеного корабля під ударами хвиль. Повітря бриніло від хіхоту й лементу вилітаючих стрілен.

Дорош мимовільно звернув зір наліво. З широкого долу, з-поміж зів'ялих кущів вільшини виставало дуло гармати. Серед блисків і гуку невтомно совалось воно, то вперед, то взад.

Біля нього працювала обслуга. Семеро вояків в широких раменах увивалося немов би в кип'ятку. Їхні рухи були блискавичні, стисло допасовані й непомильні, немов би повзання якихось важил у скомплікованій та добре наоливленій машині.

Замковий, чи то пак, стрілець число два, сильним поштовхом правої руки натискав лискуче важило, відчиняючи комору; майже рівночасно лівою рукою викидав назад мосяжну луску. Видно, що ще не діяв автоматичний викидувач. Чигаючий тільки на цей момент ладівничий, присадкуватий з інтелігентним обличчям стрілець, різким поштовхом вкидував до відчиненої комори свіжий набій і замок засовувався з таким лос-

Батерія була безупину.

котом, щоб в тій же хвилині знову шарпнутись назад, віддаючи вистрілений ладунок.

Чотири клячучі артилеристи вкручували до стіжкових гранат запальники та подавали їх ланцюгом до гармати.

Найвище при гарматі, на залізному сидельці при квадратному прорізі у щиті, сидів стрілець число один, дивлячись правим оком у вмонтований при дулі гармати прицільник і безпереривно обома руками крутив коліщата.

Гармата тряслася короткими подригами, дуло ковзалося блискавичними рухами, десятки жовтих, окопчених райдужно лусок копичилися позаду вбитого у землю гарматного хвоста. Все це було швидке, згармонізоване й безоглядно цілеспрямоване.

Вид цей прямо загіпнотизував Дороша. Врешті серед цього гістеричного хаосу думок, що переливалися в його голові, серед того звірячого страху, що чим раз то більше опановував його, побачив він закуток рівної, цілеспрямованої і безпристрасної праці. Відчув сповільнення биття серця та сповільнений обіг крові в своїх жилах. Найбільш холодна і опанована людина мусить колись помилитися — машина все має рацію. Не знає вона страху, не має нервів і пристрастей.

Батерія була безупину.

Гармати стояли одна за другою на віддалі сорока кроків, скриті в ланах збіжжя в той спосіб, що про існування останніх трьох Дорош догадувався лише по довгих яскравих зблисках вистрілів, що вибухали раз-по-раз серед хуртовини півраних ударами тисненого повітря, зів'ялого листя і куряви, серед сірих гієрогліфів дерев, темніючих у ранішній імлі.

Віддільні точки становища батерії були пов'язані витоптаними серед збіжжя стежками. Деякі з них вели в глибину лісу, що бовванів за батерією темною стіною. Там містився мозок батерії — командний пункт, скриньки з муніцією та кінський запряг. Ціла сітка відігравала роллю нервів і артерій цього дивного організму. Що-хвилини пробігали по ній згорблені по-

новища гармат, байдужі на їхній вогонь, виглядаючи як ті риби, що здихали в чужій стихії. Щораз більше прибувало їх. Часом виглядало це на безоглядну втечу. Дорош затримав одного з них.

— Куда ти, до лиха! — крикнув він піднесеним голосом. — Інші можуть витримати, а ви ні?

— Втікай, бо тебе заб'ють! — кричали глузливо кулеметчики.

Вояк повернувся боком до сходячого сонця. На правому рамені і на грудях видніла багряна пляма. Дорош опустив голову, щоб закрити соромливе враження. Із злістю крикнув до своїх кулеметників:

— Вважайте на передпілля!..

З туманів куряви на передпіллі вибігла більша група вояків. З ними прибіг старшина, багрянний від зусилля, з машиною пістолю в руках. Піт великими краплинами виступав з-під його шолома на чоло, спливаючи струмочком по щоках і носі, творячи ясні борозни на закуреному лиці. Затримався негайно біля Дороша.

— Десятнику!.. відступаємо... зберіть своїх людей... ми вже останні!.. Де командир батареї?

— Вбитий. При гарматах хорунжий Клименко, — відповів Дорош.

— Передайте команду, а самі повідоміть хорунжого!.. Большевицькі танки наступають! Пішли! — крикнув він до своїх вояків.

Дорош передав команду своєму заступникові з наказом, щоб вони ще хвилину задержалися, а сам побіг в сторону гармат.

При першій гарматі він стрів хорунжого Клименка. Він якраз захриплим голосом подавав команду:

— Зменшити приціл на чотириста. Скоріше, хлопці!.. Ворожі танки! Панцерні гранати... барабанний вогонь!

Гарматчики крутили коліщатами аж голови їм тряслися. Важкі дула маєстатично опускалися до долу. Били прямим поцілом.

Дорош ствердив, що лише дві гармати били. Дві інші лежали розбиті в своїх окопах.

Якось група відступаючих вояків у шаленому темпі устала тут біля гармат свій кулемет. Рознісся сухий тріскіт кулеметної черги. В тій же хвилині з правої сторони почулося галасливе цокання большевицького «максима». Град куль сичав по збіжжі, як дощ розпаленого вугілля.

— Ворог обходить нас! — закричав хтось із вояків.

Дорош підбіг до хорунжого Клименка.

— Пане хорунжий, відступаємо!

Хорунжий Клименко ніби не чув.

— П'ять ладунків — вогонь сталий!.. Зменшити прицільник!

Обслуга звивалася, мов у мурашнику.

Поміж наступаючими ворожими лавами піхоти серед туману куряви з'явилися тулуби танків.

— Хлопці, вистрілюйте набої й відступаємо! Дорош, вертайтеся до своїх людей! — кричить крізь сильний гук бою хорунжий Клименко.

Кулемети десятника Дороша прямо захлиналися в скаженому вогні й видавали звук, ніби хтось порушував величезним куском бляхи.

Гармати торгалися в розпачливих судорогах розшалілого циклону. Становище батареї зарілося відступаючими вояками. За ними наступали большевицькі лави. Їм назустріч залопотіли рушниці гармашів. Розшалілася боротьба на багнеті. Большевики дерлися, як стадо виголоднілих і неуступчивих ворон до віч конаючого стрілецтва. Їхній пронизливий вереск: «Ура!» «Ура!» — стрічався з мовчазною і завзятою обороною вояків Дивізії. Українці боролися з детермінацією.

«Загибіль!» — майнула думка в голові хорунжого Клименка. Він із ще більшим завзяттям заладує свою машиную пістоль новим магазином.

— Хлопці, до останнього набою! — кричить десятник Дорош до своїх кулеметників.

Батерія гриміла тисячами рушничих пострілів... Надходила її агонія й загибіль...

статі вояків, двигаючи важкі скрині з набоями; то знову ж пробігав до гармат хорунжий Клименко, та хвитаючи за рамя стрільця-наводчика, кричав йому до вуха серед гуку і тріскоту бойової навали:

— Зменшити приціл на п'ятдесят... Розривними... Поправка двадцять... Вогонь постійний...

Гарматчик, приклавши долоню до вуха, нахилився:
— Що?.. Що?.. П'ятдесят?..

Притакуючи, одночасно махнув головою і рукою, і знову зігнувся в дугу на своїм сидельці та крутив коліщатами, перевіряв приціл...

Десь там, позаду гармат на узліссі працював мозок батареї. Звідтам крізь гук бою до вух Дороша долітав безперервний гамір, та дзюрчання телефону. Це команда батареї відбирала звіти від спостережних точок на передовій лінії. Можна було догадуватися, що саме там у передовій лінії рішається доля батареї, там бо очі батареї, коли не стане їх — батарея сліпа...

Недалеко позаду кулеметного становища вибухнула граната і плюнула Дорошеві зимною і вогкою землею в потилицю. Здригнувся. Був це поцілунок Ангела Смерти. Аж тепер запримітив, що батарея дісталася під ворожий обстріл.

Цілі серії гранат рвали землю і збіжжя довкруги батареї в скаженому пориві знищення.

Хвилинами навала вогню ставала такою ошалілою, що Дорошеві здавалося, що рівночасно з курявою й димом вибухаючих стрілен розвіється ціла гармата разом із своїми штучними кущами, однак відразу переконувався, що зблиски вистрілів танцюють і далі швидко та ритмічно.

Дорош поглянув в сторону своїх вояків. Кожний із них притулився тісніше до стінки окопу і з хвилюванням в очах вдивлявся в небувале страхітливе явище, що перекочувалося перед їхніми очима. Часто горбилися під впливом близьких розривів. Щораз то передплля квітчалось високими водограями вогню, землі й заліза.

Вже більше як годину триває бій. Крізь яскра-

вість вибухів ворожих гранат та випалів батареї Дорош навіть не запримітив, як почало світати.

В певній хвилині на узліссі впала розсіхотана громада стрілен. Рознісся пронизливий до глибини душі тріскіт і стократно збільшений протяжним гомоном гук вибухових гранат, такий голосний і страшний, немов би саме небесне склепіння почало валитися величезними платтями на дерева, гармати і тендітні людські голови. Настала метушня і неймовірний гук. Якись люди показалися на узліссі, втікаючи, неймовірно кричали й вимахували руками... Бігом проваджено коні, вони застрашені, пручалися й боязко оглядалися назад... Когось поспішно несено на плацпалатці...

Надбіг з цього пекла хорунжий Клименко. Цілий у куряві, з роздертим рукавом на лівому рамені, на якому багряніла червона пляма. Затримався біля Дороша й шепотом людини захриплої до останньої межі, висказав:

— Піхота відступає... розбитий наш командний пост... майор Павленко вбитий... експльодувала у скриньках амуніція... передовий спостережний пункт не відповідає... Дорош, тримайтеся... здається прийшла загибель... Я біжу до гармат, а ви держіться...

Підвівся, й кроком важко спрацьованої людини поволікся в сторону гармат.

А батарея скажено біла безперервним вогнем. Хоч вона втратила свій спостережливий пункт — біла наосліп.

Ворожі стрільна почали розриватися майже серед гармат. Їхній язгит перемінювався в протяжний свист, немов би гальмував трамвай на закруті та кінчався тут же перед самим вибухом, сичанням вкладуваної головної до холодної води. Рівнож почали бриніти рушничні кулі на подобу роя комарів.

Піхота наближувалася до батареї. В світанковій імлі щораз то ближче пробігали тіні і зблиски. Відступаючи, відгризалися вони як вовки від тічні ловецьких собак. Посеред них воліклись ранені, що шукали першого перев'язочного пункту. Проходили повз ста-

ОСТАННІЙ БІЙ

Між невисокими пагорбами, біля підніжжя Підлиської гори, поставив свої три гармати майор проти-панцерного дивізіону Леонід Житенко. Маленькі, при-садкуваті, з довгими цівками гармати стоять майже зариті в землю і від того вони здаються ще меншими. Біля них в окопах розташувалися вояки.

Гармати — це грізна сила на шляху ворога. Не легко пройти крізь їхній вогонь, не легко зламати силу протитанкістів.

Десь далеко позаду становищ, за горбами, невидима у ранковій імлі, лежить місцевість Білий Камінь. Большевики рвуться до неї, устеляючи свій шлях тисячами трупів, десятками покалічених танків. Вони знають, що на своєму переможному шляху натрапили на детермінаційний спротив українського вояка, який, хоч і в чужому мундирі, боронить рідну землю. Знають, що пощади від нього не можна сподіватися, як рівнож не мають вони пощади для нього. Тож так і рвуться вони до Білого Каменя, намагаючись там замкнути кільце, в якому опинилася Дивізія «Галичина». І хоча большевицький звір сходить кров'ю, все одно рветься вперед.

Майор Леонід Житенко обійшов гармати, оглянув і залишився вдоволений. Хлопці — його орли, як звук називати їх, — добре вкопалися в землю, не страшна їм атака ворожої навали, витримають на становищах, цього він був певний. Вони мусять витримати, адже прикривають відступаючі частини своєї Дивізії, хоч знеможнені важкими боями. Спостережний пункт майор Житенко висунув далеко попереду передпілля. Це ніби його очі — чуйні, невсипущі. Звідтіля до коман-

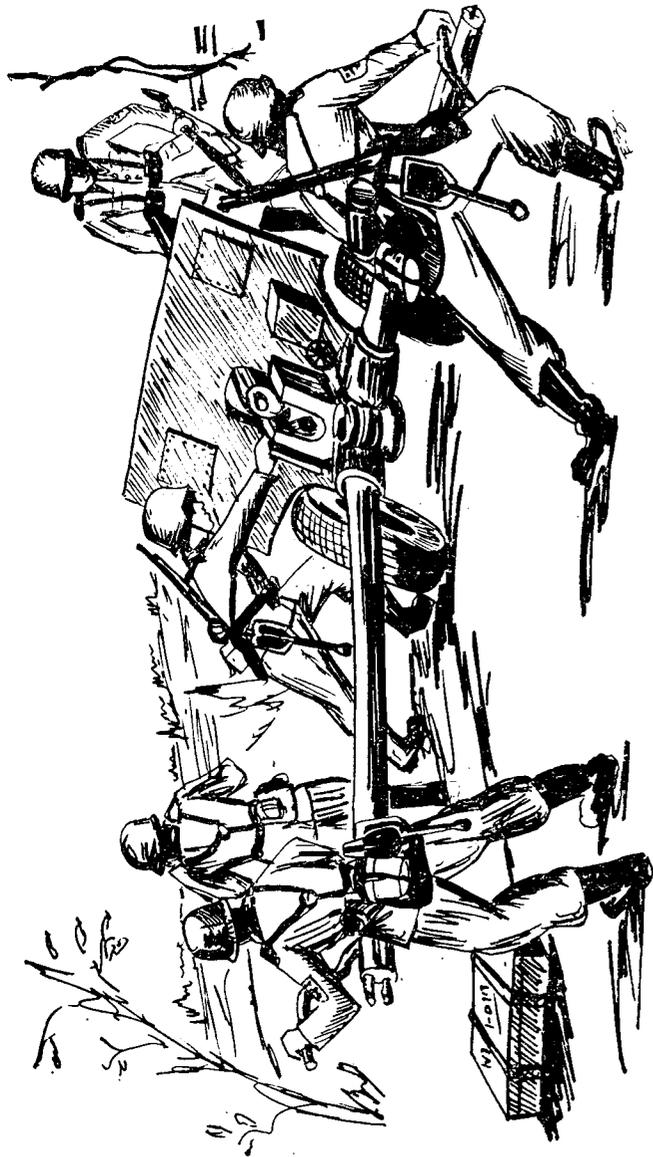
ди протипанцерного дивізіону тягнеться ниточка телефонічного дроту, і в кожному мить знає Житенко, що діється на передпіллі.

Це передпілля зрадливе. Ворог хитрий і сильний. Яругами, під прикриттям гайків, маскуючись, закрадається він у напрямі Білого Каменя, намагаючись обійти протитанкові загороди.

Після кількадечних важких боїв Дивізія, а радше її залишки, відступали на південний захід. Польовими дорогами, розмоклими шляхами, — суцільною смугою то чорної, то жовтуватої грязюки, окутані хмарами їдкою сизого диму, — ніби пливли броневі тягачі з гарматами. За ними пробиралися коні, автомашини, люди. Тягачі проходили там, де застрягли автомашини. Люди, що йшли обіч дороги, бралися до машин, витягали їх з грязюки, а машини за кілька кроків знову зупинялися в липкому, товстому багні, і люди знову насаджувалися, витягаючи машини.

Протипанцерний дивізіон майора Житенка весь час ішов у хвості, прикриваючи шлях Дивізії. Тягачі гармат легко поборювали розмоклий шлях, тож і вояки дивізіону не так-то прикро відчували труднощі відступу. Інколи доводилося спинятись, готовити гармати, займати випадкові вогневі становища й давати кілька пострілів по ворогові, який підкрадався надто близько. В такі хвилини чота хорунжого Політовського із піхотного полку Дивізії, що була прикріплена до протипанцерного дивізіону, як охорона, рівнож залягала і тоді зустрічала ворога вогнем своїх кулеметів.

Тепер знову залягли в нашвидкоруч викопаних окопах, ждучи наступаючого ворога. Ліворуч дороги, що біжить в напрямі Ожидова, на Підлиській горі, в проміннях сходячого сонця блистів хрест — пам'ятник гробудителеві Галицької Волості, а внизу, обабіч дороги, залягли її вірні сини, щоб прийняти останній бій. Знали про це і майор Житенко, і хорунжий Політовський. Щоб тільки перетривати до вечора, щоб лише дати змогу якнайбільшій частині вояків Дивізії прорватися на південь, а тоді під прикриттям ночі самому,

Інколи доводилось спинятися, готовити гармати...

як Боже Провидіння дозволить, пробитися туди, де жде відпочинок, поповнення і нові бої з ворогом.

Майор Житенко саме збирався снідати, коли спостерігач покликав його до телефону. Видно, трапилось щось незвичайне, коли спостерігач не наважився передати своє повідомлення через зв'язківця, а викликає самого майора. Житенко швидко витер губи, поклав на край їдунки розпочатий кусок хліба і підійшов до телефону.

Голос спостерігача підхорунжого Гошовського долітав до нього, наче з величезної віддалі. Житенко вже з перших слів зрозумів, як хвилюється Гошовський. Голос уривався, навіть пізнати його було важко.

— Просто на наш дивізіон, — кричав у телефон Гошовський, — ідуть трьома лавами біля тридцяти танків, по десять у кожній. Між лавами кілометр відступу. Ясно бачу всіх. Перша лава від мене на віддалі п'ятсот метрів. Зараз вони в полі досягу гармат нашого дивізіону.

Житенко віддав команду. Застигли на своїх місцях протитанкісти. В телефоні почувся знову голос Гошовського:

— Вони б'ють по мені з гармат. Гранати рвуться близько...

Більше нічого не можна було почути. Тільки коротке дзинчання десь далеко обірваного телефонічного дроту та посвист вітру над зрадливим передпіллям.

«Прощай, хлопче», — подумав майор Житенко, кидаючи на землю слухавку, й гукнув:

— Усі до мене!

Артилеристи тісним колом оточили командира. Коротким поглядом Житенко оглянув їх.

— Мої хлопці, — тихо сказав Житенко, — на нас трьома лавами ідуть понад тридцять танків. У нас три гармати. Є досить гранат, досить, щоб зустріти ворога, прийняти останній бій. Кожному із вас відома ситуація, в якій опинилася наша Дивізія. Ми мусимо здержати на якийсь час ворога. Ми не відступимо!.. Щастя вам Боже!

— Обслуга — до гармат! — кричить десятник Грім, командир першої гармати, що має своє становище праворуч від дороги.

Гарматники вже при своїх гарматах. При прицільниках наводчики. Гармати набиті розривними гранатами. Командири гармат на своїх місцях. Протипанцерний дивізіон Дивізії «Галичина» готовий до бою і жде наказу...

Ген далеко попереду показала перша лава наступаючих ворожих танків. Поміж ними, підстрибками, посуваються лави ворожої піхоти.

Командир дивізіону Житенко, дивлячись у далековид, жде принагідного моменту, щоб якнайбільше ворожих сталевих потвор з'явилося у відкритому терені. Дав наказ, щоб бити по ворогові на зміну, раз протипанцерними до танків, раз розривними по ворожій піхоті. Знає, що його хлопці виконають цей наказ.

— Барабанний вогонь! — склавши руки в слухавку, кричить Житенко.

Рвонули сталеві потвори. Ригнули своїми пащами, викидаючи із них вогонь і залізо.

Гармати ожили, пробуджені наказом командира. Важко дишуть спаленим порохом, плюють вогнем відпалень, прецизно кидають кільканадцятикілограмовими посылками екразиту на визначені цілі, наповнюючи простір нагальними стрясеннями повітря, далі летним шумом гранат, щоб загриміти з віддалі відголосом вибухів.

Два колеса і одну цівку має гармата, але дванадцять рук і дванадцять ніг обслуги.

Чотири амуніційних руки пестливо підносять гранати, проготовані з лівого боку гармати, накручують запальники. Дві руки ладівничого приймають цей корм і сунуть зручно в черевце гармати. Вправні долоні замкового затріскують з кожної комори, щоб наводчик міг швидко, натисненням правої долоні, спустити іглицю на капішон гільзи і визволити з довгих паличок пороху потужний віддих спалених газів. То він кермує довгою шиєю гармати на ціль, раніше обрану. Сидячи

на своєму сідельці при колесі, обертає швидко коліщатами, наставляє цифри: володар азимутів, співрядних кутів і дозорів.

Часом, коли леміші сильною потвори занадто глибоко вриються в землю, треба їх надкинути, нерідко попхати колеса вперед або назад. Тоді то наводчик, не змінюючи своєї позиції, з оком при прицільнику, підносить праву руку позад себе і легкими порухами долоні регулює працю обслуги, яка наставляє гармату.

Шоста пара ніг і рук, а заразом голова і очі гармати, — то командир. Стоїть з лівого боку гармати, слухає голос командира дивізіону, повторює накази — керує цілістю праці; часто сам поправляє леміші й виручає змучених друзів.

Всі працюють мовчки, але не в тиші.

— Вогонь! — кричить майор Житенко.

Три нові гранати лежать вже в коморах гармат, три долоні натискають на спускові коліщата, три язички вогню вибухають із цівок — один гук вдаряє в ушні болони вояків дивізіону, входить крізь відчинені уста, і три гранати прошивають просторинь.

Шість секунд — знову: «Вогонь!» — і так безперервно.

Важко працюють три гармати дивізіону. З трудом рисують в далекому просторі невидиму для себе букву V, звернену своїми горішніми кінцями на північ. Мліють руки і ноги розгніваних гармат. Часом пролітає легенька усмішка на лицьох змученої обслуги; це тоді, коли спереду загоряється ворожий панцер.

Продовжувався бій. Нерівний бій. Гармати безперервно били по танках. Але й ворог не спав.

Ш-ш-р-у-шпру-шпру, — співає ворожа граната.

«То для мене», — думає десятник Грім, не перериваючи вогню із своєї гармати. Тільки рвучко схиляє голову.

Ні, не для тебе, приятелю. Не почувеш гранати, котра вбиває.

От і вона: упав ти навznak, ударений потужним

черепом заліза. Замовкла твоя гармата, якою ти так гордився. Здужав ти тільки закричати: «О, Боже!..»

Чи побачив ти в годину смерти обличчя твоєї матері, що провозжала тебе зі словами: «Уважай на себе сину»? А, може, личко твоєї судженої, яка ждатиме тебе ще довгий час, щоб колись довідатися, що ти поліг на полі слави за волю, якою ти так дорожив.

Ніхто не знає, ніхто не довідається: це твоя таємниця.

**

Гармат було вже тільки дві. Третя, перекинута ударом гранати, лежала догори колесами. Та й друга стояла на місці, але мовчала — гармаші лежали біля гармати, забиті розривами ворожих гранат. Деякі з них ще тяглися до гранат, до правил, до зброї, і страшно було дивитися на цей передсмертний рух.

Важко поранений майор Житенко останками своїх сил командує вогнем останньої гармати. Вся обслуга вже поранена. Сціпивши від болю зуби, автоматичними рухами приводять у рух сталеву потвору. Раз-у-раз з гирла потвори вилітають смертоносні снаряди.

Спинилася ворожа навала, б'є суцільним вогнем гранат. У відповідь єдина гармата дивізіону відгризається, як собака від тічні вовків. Кров'ю і залізом пишуть славу сторінку вояки протипанцерного дивізіону...

Та вже і остання гармата вибула з ладу. Гранатою із танка вдарило її й похилило набік. Вибули з ладу механізми гармати; годі було вже думати про стрільбу.

При дорозі біля Підліської гори нависла тиша. Тільки стогнуть важко поранені та хриплять вмираючі. Вмирає, ледь дишучи, майор Леонід Житенко. Закривавлений хорунжий Політовський причовгав до майора Житенка. Він довго дивився на поляглих друзів, на майора Житенка, і на його очах бриніли сльози. Потім підліз до окопу, насилу зарядив кулемета і став чекати. Бій ще триватиме. Його останній бій.

ОСТАННЯ ПРИСЛУГА

Тишу ночі роздер оглушаючий язгіт машинової зброї. Темінь ночі перетяли смуги вогню. Зашуміло стяте кулями листя дерев, застогнали стовбури. Відгомін повторював гук вистрілів та постогнуючий пошвист куль.

Чота залягла. Вогонь большевицьких автоматників плюнув їм прямо в лице. Закружляла темінь ночі в шаленому танку, заскигліла сальвами випалів. Ворог був невидимий.

Перша чота фюзілірів Української Дивізії «Галичина», займаючи становища, попала в засідку. Командир чоти хорунжий Ліщина на мить втратив панування над своїми людьми. Та й не диво, адже мали заняті становища, які були, чи радше мали бути обсажені вояками німецького Вермахту. Його чота мала лише замінити обсаду, й ось, не доходячи до дійсних становищ, натрапили на ворожий спротив. Йому, як і воякам його чоти довший час впокуюно засади поступування в таких випадках — однак, що іншого заняття у вишкільних таборах із позірним противником а що іншого грізна, неблаганна дійсність. Кожний з його вояків робив тепер те, що уважав в даний момент за найбільш доцільне, себто крився. Втикався в найменше заглиблення терену, втуляв голову в наймізерніший кущик.

Людина, входячи до холодної води, тратить на мить віддих, м'язи і шкіра напинаються, однак по хвилині все вертає до норми, плавець кидається в обійми крижаних хвиль, не відчуваючи скорчів ані дрожі.

Вояки подібні такому плавцеві. Хвилевий шок,

скорч в горлі та отупіння — уступають місце скупченню і розсудкові.

— Чи є ранені? — голосним шепотом спитав хорунжий Ліщина найближчого лежачого вояка чоти. За хвилину вернула по лінії відповідь:

— Дуда Василь вбитий, а Стрільчук ранений в руку!

Большевицькі автомати гриміли без перерви, косячи чергами низько понад землю.

Чота, повзучи, вицофувалася із грізного відтинку дорогою, якою прийшла. Загриміли постріли рушниць, зайготіли чотири кулемети чоти М—42, тнучи безперервними чергами нічну темінь. Чота розвинулася в розстрільну, в напрямі залізничного шляху. Саме в цій стороні вогонь большевицьких застав видавався найслабшим.

Гранатами і довгими скорострільними чергами вояки прорвали ворожий перстень, який їх оточував

— Корбут, гати по залізничному насипі!

Кулемет зайготів глибоким баритонем, тнучи оксамит ночі довгими чергами. Приціл — стоячі вздовж залізничного насипу телеграфічні стовпи, у підніжжі яких тарахкотіли большевицькі фінки та дігтярі. Лінія наступаючої розстрільної замиготіла блисками випалів. В лісі завирувало. З обох сторін немов рої роз'юшених ос летіли стрільна, рвучи по дорозі листя і кору із стовбурів дерев.

Чота опанувала ситуацію.

Хорунжий Ліщина біг уздовж заляглої розстрільної, підриваючи різким шепотом вояків до наступу:

— Вперед, на залізничний насип, збірка по другій стороні!

Деся зліва загуділа канонада гранатометних стрілен. В блиску розривів хорунжий Ліщина побачив, що вояки його чоти майже інстинктивно відчувають його наказ. Щораз то котрийсь із них підривається та в підбіжках прямує у вказаному напрямі.

— Здавайсь, фашисткая сволоч! — розляглося по черз грюкіт вистрелів.

— Йди до чорта! — замуркотів кулеметник Корбут, висилаючи довгу чергу із кулемета в сторону голосу.

— Оей... — заверещав у відповідь чийсь голос.

— ...За родіну й Сталіна! — докінчив Корбут, змінюючи ленту.

Від залізничного насипу виразно змалів вогонь.

— Ваньки втікають!

— Дорога вільна!

— Хлопці, гранатами їх! — крикнув хорунжий Ліщина. Голос його був хрипкий.

Оглушаючий гук роздер вушні оболони, і блиск поразив очі. Рівночасно над полем бою заблисла вистрілена хорунжим Ліщиною ракета.

Деся спереду ритмічно вистукував «максим», немов машина до писання.

«Здається, обезпечує», — подумав хорунжий Ліщина і крикнув:

— Хлопці, беріть приступом насип!

Вояки чоти без додаткових приказів покрили ворожі становища низьким пулапом сталі, потім зірвалися і мов вихор помчали вперед, використовуючи кожне прикриття.

Крики, прокляття, стріли, вибухи гранат, все це зливається в один оглушаючий грюкіт.

«Щоб лише перебігти залізничний насип, а там уже по другій стороні ліс і відступ в сторону запасних становищ, які минали в полудне», — думав хорунжий Ліщина. — «А це прокляття, висилати людей, не повідомивши про відступ».

— Ну, хлопці, вперед! — закричав, що сил в легенях.

Чота, прорвавшись крізь ворожий перстень та пробігши залізничний насип, залягла у лісі на хвилину передишку та збірку. Обчислено втрати. Щохвилини ще дехто спізнений проскакував залізничну лінію.

По черговому зриві десятник Лозинський не побачив у своєму рої кулеметника Корбута.

— Чи хтось із другого роя бачив Корбута? — при-

тишеним голосом розпитував десятник Лозинський задиханих стрільців. — А то холерний «пізний Іван», як побачу його то обшторцюю батяра.

Коли Дивізія «Галичина» майже по річному виш-колі в Гайделягрі була перенесена до остаточного переформування до Нойгаммеру, стрільця Василя Корбута, як сильно розвиненого хлопця, приділено до другого роя чоти фюзілірів кулеметником. І стрілець Корбув став кулеметником. Навіть добрим. Не був першунном, однак і не останнім. Кулемет чистив, що порошини — не то плямки — на ньому не можна було знайти. Відзначався від усіх своєю сумлінністю. В кожну чинність, яку виконував, вкладав усю свою енергію. З походження гуцул, хоч у рою ніхто не міг щось конкретного про нього сказати. Хоч і товариський та услужливий, але був мовчазний. В чоті майже не помітний. Не мав приятелів ні ворогів, хоч часто десятник першого роя Семен Вишнівський любив «дати в кість» вайлуватому гуцулові, звичайно, в суботні або недільні дні, коли цей, проходячи повз нього, не віддавав правильно почесі.

І саме тепер десятник Лозинський пригадав собі, коли то біжучи до насипу із противної сторони бачив Корбута, як той, якимось дивно зігнутий, підбігав до насипу.

**
*

Деякий час вдивлявся Семен Вишнівський в розблиски вистрелів на насипі, а почувши голос хорунжого Ліщини, поволі зняв висячу при поясі яйцеву гранату, відкрутив накривку, потім енергійним рухом потягнув шнурок, замахнувся і граната пошибувала в темінь ночі.

В тім самім моменті Вишнівський сів. Не впав, а саме сів. Що до чорта?! Намагався встати, але сейчас із зойкотом повалився на землю.

— Я ранений! — гукнув в сторону, де повинен був знаходитися якийсь вояк із його роя. Але ніхто його

не відповів. Саме в тім моменті підорвалися до остаточного прориву.

— Щоб це чорт пірвав! — закляв зі злости.

Все похмурий, як чорна ніч, злосливий і неприступний, не тішився симпатіями ні товаришів, ні зверхників. З ніким не приятелював. Ніхто нічого про нього не знав. Однак усі його шанували. Був старим і добрим вояком. Не робило це на нього жодного враження, любив принагідно дошкулювати своїм товаришам, немов би хотів доказати цим свою владу.

— Оставили мене, паршивці! — кляв тепер в темноті та общупував стегна. Десять біля пояса ставало чимраз гарячіше. Догадувався, що ранений поважно. Де мене ранено? Застановлявся, дотикаючи пошарпаних штанів. Що тут саме бандажувати? Все ще лежучи, щоб не прибільшувати болю, водив рукою по насяк-лих кров'ю штанах. Почув, що якимось дивно деревіла права нога. Пробирав хочуть звестися, однак прой-маючий біль в долішній частині пояса знов повалив його горілиць. Піт виступив на чоло, перед очима завирували темні коліщата. Злитий потом, з руками дрижачими від болю лежав нерухомо задивлений в чорний оксамит неба. Невже ж прийдеться тут погібати без надії на якийсь порятунок?.. Ні, не буде ось так немічно лежати, ще раз попробує підвестися, щоб хоч на мить зупинити кров, що обильно спливала з розкритої рани. Затиснувши зуби до болю, раптовим рухом звівся та в тім самім моменті з проймаючим зойком знову повалився на землю. Перед очима із подвоєною силою замиготіли чорні коліщата й він непри-томно повалився назад...

**
*

В той самий час, коли то десятник Лозинський побивався і прирікав «обшторцювати» кулеметника Корбута, той лежав нерухомо під залізничним насипом. В першій хвилині не міг зрозуміти, що ось була в нього рука, а тепер немає... Тобто, вона є, але якимось дивно

терпне й безсильна. По останнім скоку вперед, важко дихав. Поволі приходиться до свідомості та почуття дійсності. Значиться, він ранений. Поволі, щоб не спричинювати додаткового болю, почав водити правою рукою по лівій. Вище суглоба лівої руки натрапив на вогке місце. Ось де трапило його. Десь чув, що перш за все треба припинити уплив крові. Поспішно, як лиш було можливе, скинув противогаз, і скинувши із нього ремінець, сильно обв'язав ліву руку повище ліктя. Тепер, допомагаючи собі зубами, відчинив пакет першої допомоги, й закотивши рукав лівої руки, обв'язав рану. Здається, що ушкоджена кість, бо цілком не володіє пальцями.

В час своєї чинності навіть не запримітив, що нагальна стрілянина втихла. Десь ще здалека побрехував «дихтяр» або дудонів «максим», однак тут, де перед хвилиною гуділо від розривів і пострілів, настала тиша. І саме ця тиша збудила у Корбута страх. А якщо мене залишили? Рвучко притягнув до себе кулемета. Треба поспішати. Із «штурмгепеку» витягнув запасну сорочку, зв'язав два рукави до купи, надів на шию та з поміччю здорової руки всадив в цей примітивний «телебанк» зболілу руку. В праву руку взяв із землі кулемета.

І саме тоді почув якісь звуки. А може тільки йому прочулося? Відрухово припинив віддих. Звук повторився. Що до чорта?

І знову страх «поліз йому за спину». А що, коли це большевики? В лісовій боротьбі, та ще в додатку нічній, все можливе. Може деякі, ось так ранені як він, волочаться тут?

Виразно добігали до його вух якісь стогони і слова. У віддалі ще даліше грухотіли постріли і він ніяк не міг зорієнтуватися, з якої саме сторони добігає до нього цей звук.

— Х-р-р... оей... — знову почувся хропіт з правої сторони.

«Здається, це біля насипу! Напевно котрийсь із нашої чоти лежить ранений», — думав Корбут. — «Щоб

хоч трохи ясніше, все-таки чоловік, міг би побачити, чи це свій, чи ворог».

Поволі почав скрадатися в сторону звуку, дослівно витріщуючи очі, щоб хоч трохи перебороти темінь. По кільканадцятьох кроках зупинився, щоб прислухатися, чи зойк повториться. І ось... знову він, немов би під його ногами. Корбут присів, і тоді зір його впав на щось, що чорніло у підніжжя насипу. І саме в цей момент десь далеко злетіла вгору ракета, освічуючи скупом те місце, в яке вдивлявся Корбут. Однак і цей малий блиск вистачав йому, щоб розпізнати в лежачому вояка Дивізії.

Корбут швидко присунувся до лежачого.

— Хто ви, що з вами?

— О, Боже, рятуй мене!

По голосі Корбут пізнав.

— Все буде в порядку, десятнику, — почав потішати, — де вас ранило?..

— Хто ти? Ех, як болить!

Десь у глибині лісу понад грюкіт машинової зброї, почувся гук вибухаючих гранат. «Але й товчуть», — подумав Корбут. — «Тільки хто кого? До біса, що я тепер зроблю?»

— Хто ти?

— То я, Василь Корбут.

— Поможі, Василю. Ооооо, йой!

— Десятнику, що вам?

— Болить... живіт...

— Зараз загляну. — Рука його натрапила на липку мазь в околиці пояса. — До лиха, нічого не можна побачити.

— Василю, поможи, допоможеш?

— Так, так, поможу, тільки зараз витягну бандаж... — шепотів, розпинаючи правою рукою пояс та силуючись його стягнути. Вишнівський заскавулів із болю. — Тихо, десятнику, тихо...

Пояс вискочив ударивши Корбута по зболілій руці, і він сам заскавулів, як збита собака.

— Василю, я умру?

— Еее... що ви десятнику...

— А так мене болить...

— А мене також болить.

— То ти також ранений?

— Так.

— Де?

— В ліву руку.

— А чого ж ти не пішов за чотою?

— Я вже хотів іти, але почув, що хтось стогне.

— Як ти побачив, що це я, то не покинеш мене?

— Що це ви балакаєте, краще не думайте про те, що було й минулося. Тепер лежіть спокійно, щоб кров із вас не сходила, я постараюся її затамувати.

Він витягнув із десятникового «штурмгепека» запасну сорочку та зробив з неї щось в роді тампону, наомацки приложив його десятникові в околиці живота і сказав:

— А тепер не рухайтесь, лежіть спокійно.

— Але Василю, ми мусимо десь заховатися, бо як нас знайдуть чубарики, то пиши пропало.

— Не бійтеся, наші десь повернуться, адже не залишать становища, яке мали зайняти. Напевно повернуться, тільки заждім, може як розвидніє.

— А де наші тепер?

— А Бог їх один знає.

— Василю... як би так нас знайшли, не дай мене в їх руки живим.

— Добре. Але тепер лежіть спокійно, бо вся кров із вас витече.

— Василю... не лишиш мене самого?

— Вже раз вам сказав; от вам підстелю під голову хлібник, щоб вам було краще лежати.

— Дай Василю напитися. Ох як болить.

— А ви ліпше не думайте про біль. Стане легше.

Корбут відіпнув польову пляшку, подав у руки Вишнівському, а сам здоровою рукою придержував йому голову. Той, напившись, важко зідхнув та звів безвладно голову.

— Що вам, десятнику?

— Нічогоооо... щось голова тяжить немилосердно. Ой Боже, як воно болить. Мамо... пити хочу... Чи Марта вернулася зі школи...

— Десятнику, що з вами!

Корбута облетів страх. Що він тепер зробить із ним, він же маячить, як зарадити цьому?.. До лиха, щоб хоч деінде був ранений, в голову чи в руки, так ще доволік би в якийсь безпечніше місце, а так... Що тепер буде?.. Лишити його?.. Ні! — Він увесь здригнувся від цієї думки. Здоровою рукою притягнув кулемет, ніжками обпер о якийсь горбочок, заложив нову ленту. Біля кулемета положив рушницю Вишнівського. «Живими нас не візьмуть!» — подумав.

— Мамо, мамо... — шепотів Вишнівський.

«Яка може бути тепер година? Коли пічне святати?» — думав Корбут.

— Пити, пити...

— Вже даю...

Корбут намочив хустину та обтер спеклі гарячою уста Вишнівського.

«Де всі вони поділися до біса, що навіть пострілів не чуто?» — подумав Корбут.

В його вухах шуміло. Не відчував болю в руці, якби її цілком не було. Огортала його страшенна втома. Повіки якби налилися оловом.

— Марта... зараз прийду... о, як болить...

«Боже, Боже, помре нещасний...»

В лісі панувала тиша. Тільки дерева постійно шуміли, одностаино, усипляюче... Голова Корбута полетіла в долину, але сейчас струсонув собою, неспокійно намагаючи свою зброю. «Цікаво, як з моєю рукою, чи буду ще нею володіти, чи може відріжуть мені її. Гарно би виглядало, коли б у першому бою став на ціле життя калікою. Але де ж наші, далеко загналися, навіть нічогісінько не чуто...»

Вишнівський щось незрозуміле воркотів у гарячці. В лісі немов би проясніло. «Може вже світає? Яка шкода, що не маю годинника!»

В гущавині заквилила птиця.

«Так, вже світає. Це добре для нас. Все ж таки вдень веселіше».

В ухах вже не шуміло, а гуділо, мов у величезному млині. Повіки щораз більше клеїлися. Боліла спина від довгого сидження. Ліс і небо почали щораз більше прояснюватися, так що вже міг побачити лице десятника Вишнівського. Корбут глянув на свою здорову руку. Була обкривавлена. Долішня частина живота десятника виглядала немов би одна калюжа крові. Годі було розпізнати в якому місці знаходиться рана. Кров. До пояса цілий в крові.

В мрячній сірості світанку маячили дерева, куці, бігли десь у далечінь залізничні рейки. Нараз привиділося йому, що хтось проскочив поміж деревами. Корбут хватив правою рукою за кулемет. Важка зброя випала йому з рук. Глянув ще раз. Нікого. Опали оловом налиті повіки. Крізь спину пробігла дрож. «А як гукнути, може хтось відповідь?»

— ...Богородице Діво, мамо... болить, — маячив непривітно Вишнівський.

Корбут цілий дрижав. Гул в ухах чимраз більше прибирав на силі, пригадуючи йому недавній бій, розсаджував череп. Напився з пляшки холодної кави, освіжив засохлі уста десятникові.

Тим часом уже цілком проясніло. Корбут ствердив, що лежить тут же при залізниці в малому заглибленні. Рання роса блистіла на окисдованому кулеметі.

«Чого так сумно трембітають? В нас, біля Косова, так трембітали, як помер заможний газда. А як дивно бляють вівці...»

Корбут прокинувся. Десь під шоломом на чолі ввивалася сонна муха. Підніс руку, щоб відогнати інтруза. Рука була важка, як би не його.

— ...Ні, це не важне, мамо, — муркотів Вишнівський, знесилений болем.

«Невже ж прийдеться тут погибати разом із ним?»

Корбут дивився на Вишнівського. Цей вже догряє. «І як то, ніхто не прийде їм на поміч? Невже ж незадовго надлетять круки, щоб розпочати свій пир...»

І саме в цей момент почув далекий гул мотору, який чим раз то більше ставав виразнішим. Корбут приляг біля кулемету, обперши зболілу руку на викрот, зарядив кулемет і пильно дивився в далечінь, де бігли рейки. Корбут зосередився в собі, готовий кричати чи стріляти. Мимохіть поглянув на Вишнівського. Той лежав горілиць і широко відчиненими очима вдивлявся в небо, якби там побачив щось дуже інтересного. Корбут доторкнувся його руки. Вишнівський кліпнув очима. «Ще живе», — з полегшою подумав Корбут.

— Вже недовго, десятнику, — шепнув. — Хтось іде, може це наші?

Гул мотору ставав щораз виразніший, а за хвилину із ранішньої мряки виринув тулуб панцера. Низький, стіжкуватої форми, сунув по рейках. Обабіч, трохи спереду, посувалися обережно вояки в оливкових одностроях із готовими до стрілу рушницями.

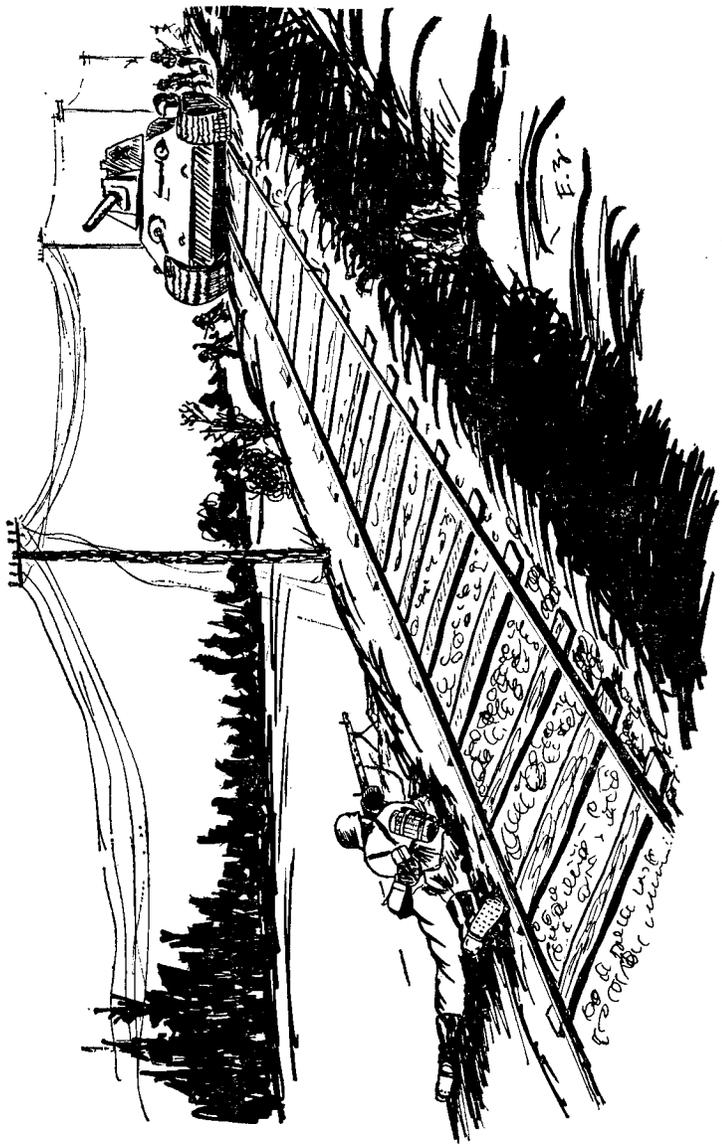
«Большевики!» — прошибла Корбутові думка. — «Стріляти!»

Міцніше здоровою рукою обхопив ручку кулемета, спрямувавши дуло на гурт йдучих ворожих вояків. «Ні, адже я не сам!» — подумав. Відхилився назад — стрінув німий догасаючий погляд Вишнівського. Спереду, тамті, щораз ближче підходили обережно розглядаючись на боки.

Корбут знову приліг до прикладу кулемета. Стріляти в цю купу, де їх іде трьох разом, здається, що між ними якийсь старшина. Важким рухом звів кулемет і вложив вказівний палець на спусковий язичок.

— Пити! — застогнав Вишнівський.

Корбут занімів. Чи мав право отак шафувати життя важко раненого друга. «А, може, будуть людяні, може, заопікуються раненими...» — вертілась настирлива думка. — «Не дай мене живого в руки...» — пригадувалася просьба Вишнівського. «І що це йому робити?..» — В голові хаосом шугали думки, одна другу заперечуючи... Корбут з відчаю відвернув голову від Вишнівського, та зіниці його зустріли заскочений по-

Палець судорожно натиснув на спустовий язичок.

гляд ворожого вояка... Мить дивилися на себе. І раптом ворожий автомат плюнув свинцем... Прошуміли, мов рій роз'їлих ос, кулі низько над головою Корбута. Палець судорожно натиснув на спустовий язичок. Задриготів слабо притримуваний кулемет, косячи зненавидженого ворога.

Останнє, що побачив у своєму короткому житті Василь Корбут, це сліпучо яскравий блиск випалу із танкової гармати...

ЗАГИБІЛЬ ЧОТИ

»Згадаєм вишкіл, марші, хбди,
Царя звірів на рукавах,
Свою Дивізію і Броди
І побратима смерть в житах...«

(Із збірки »В чужих приплавах« М. Вереса)

Хорунжий Андрій Калина встав з колоди, на якій сидів, протягнувся. Вістовий кликав до сотенного на відправу. Несміливою хвилею огорнуло його приємне почуття. В душі відчув болісне розчарування безперервних поразок і відступу. Чи це справді вже надходить кінець війни? Скільки то на протязі заледве кільканадцяти днів на передовій лінії прийшлося їм відступати із загрожених становищ. Страшна ворожа перевага. У вогні її танкових гармат і артилерії заломлюються контратаки, валяться становища. Андрій давно визбувся надії, що без помочі свіжих сил можуть стримати ворожий наступ. Ще не дійшла до нього вістка, що стрілецька Дивізія «Галичина» опинилася у ворожому кітлі.

Закурив цигарку і повільно рушив. Узлісся гомоніло пробудженим з короткого відпочинку вояцтвом. У далині гомоніли гармати, десь поблизу короткими чергами стріляв кулемет. Надходив вечір.

— Чотові і ройові до мене! — почувся голосний наказ сотника Карасевича.

В натовпі вояцтва постав швидкий рух. Викликані підійшли до нього, ставши півколом. Перший хорунжий Андрій Калина, побіч старший десятник Закала,

низького росту, вайлуватий, з усмішкою львівського шибайголови. Дальше старший десятник Криса із своїм ніжним лицем дівочого підлітка і виразом трагізму на викривлених устах. Нарешті, останній, десятник Бойків, комендант двох гранатометів, високий, смаглявий, якого буйна чорна чуприна непослушно виглядає за з-під шолома. Позаду стали ройові трьох чот.

Одночасно всі разом виструнчилися й віддали почесь.

— Слава! Спочинь! — привітав їх сотенний Карасевич. — За пів години починаємо атаку. Нашим завданням є відібрати втрачені вчорашньої ночі становища і вдержати їх до часу, коли прийде змінний наказ. Саме дійшла до мене вістка від штабу Дивізії, що відтинок нашого корпусу є оточений переважаючими силами ворога. Від здобуття і втримання цих становищ дуже залежатиме вислід бою. Чота Закали піде в першій хвилі наступу.

Андрій слухав уважливо сотника. Зжахнувся на вістку, що вони оточені, однак коли почув, що вдарять на ворога, огорнув його ентузіазм, а враз із тим думка, — може навіть не думка, але хотіння вірити в те, — що ця атака принесе незрозумілу, невияснену і просто необґрунтовану зміну в їх положенні. Тому негайно випалив:

— Пане сотнику, дозвольте мені бути першим.

Сотник уважно глянув на нього. Дотепер дуже по-верховно знав свого заступника і командира першої чоти, хоч чув про нього багато. Знав досконало, що бракує йому досвідчених вояків. Всі вони щойно по однорічному вишколі, і це саме їхній «хресний вогонь». Також досвід з останніх днів підшепнув йому, що краще вибрати досвідченого вояка, а таким був Андрій.

— Добре, — сказав сотенний. — Вирушите, як тільки стемніється. Я з рештою сотні іду в другій хвилі наступу.

Випрямилися, вдарили закаблуками. Андрій наказав ройовому десятнику Скаревському зарядити

Вулиця й край села розкричалися пострілами...

збірку першої чоти. За коротку хвилину чота зайняла вихідні становища на краю лісу, ждучи наказу до атаки.

Перед ними догоряло село. Грюкотіли, падаючи в згарища, розжарені крокви, і з нутра глиняних ліп'янок вилітали тисячі іскор, щоб на хвилину спалахнути ярким вогнем. Сивою смугою лягав дим на поля. Раз-по-раз вибухала стрілянина; нагло розлягся тріскіт поодинокого рушничного пострілу, за ним другий, третій, а потім почав заноситися хрипливими чергами кулемет. Коли його язгїт досягав кульмінаційної точки напруження, нагло вривався і мовк, а тоді наступала хвилинка неочікуваної тишини. Це сторожили висунені в передпілля стійки.

Починало смеркати, і тоді Андрій дав наказ:

— Скаревський, візьміть двох людей і вперед, як звідун.

Трое вояків із зброєю наготові висунулися з лісу. Йшли в чуйному напруженні, вдивляючись в догоряюче село.

От ці згарища крили в собі тисячу несподіванок і небезпек. Малі, згорблені силуети западали в поплутану челюсть блисків і тіней, та тільки тріскіт зламанної гілки під чобітьми вояків пригадував, що не так то далеко відійшли від вихідного пункту.

Решта чоти посувалася розстрільною за ними. Помалу, але систематично правцювали в напрямі села, використовуючи кожен найменшу викопалину чи заглибину, кущ чи дерево, як прикриття.

Ось вони вже на краю села. Жаром дихали згарища. Минали спалені трупи; годі було пізнати, чи це ворожі, чи свої. Здається, що не звертали вже уваги на них. Скільки вже довелося їм бачити тих трупів за кільканадцять днів, що це стало для них немов непотрібний реквізит в театрі. Серця билися їм голосно. Холодна завзятість спливала їм з лица. В такі хвилини найкраще стиснути долоні міцніше на прикладах рушниць.

Вийшли на широку сільську вулицю, обабіч якої

догоряли згарища. В перспективі вулиці майоріли горби на яснішому тлі неба — ціль їхнього наступу. Приспішили крок. Їхні звідуни вже вийшли поза межі села і розплилися у вечірньому сумерку.

Нагло звідтам блиснув язичок вогню і рівночасно постріл. Потім другий. У відповідь скаженою чергою зареготала машин-пістоля Скарєвського.

Тепер вже бігли, що сили в ногах. Вулиця й край села розкричалися пострілами. Чим скоріше треба відстатися з палаючого села, щоб не стати догідним прицілом для ворожих снайперів. Андрій голосно підганяє своїх вояків. Захекані вскочили до перших стрілецьких добувних ровів. Вони провадять до становищ, які вчора залишили. Заїло гаркотить машин-пістоля Скарєвського. Побіч нього лежить двоє його звідунів, і як автомати стріляють із своїх рушниць.

З поближких горбів зливним дощем летіти на них ворожі кулі. Ворог бив із опущених становищ. З грюкотом налетіли на них гранати ворожих гранатометів. Заразом вгору злетіло кілька світляних ракет, наповнюючи терен тремтливим блиском. Ворог напевно очікував цієї атаки та приготівився, помімо сумерку, привітати наступаючих.

— Зайняти становища! — кинув грімкий наказ Андрій. Припали до заглиблень в терені і відкрили шалений вогонь з рушниць. Довгими чергами заклеотіли кулемети. Вже є ранені. Одному воякові, що лежав недалеко Андрія, відламок гранати вибив око. Два темні пасма спливали, мов сльози по молоденькому обличчі.

— Збігай на першу поміч, — крикнув Андрій, — Візьмуть до шпиталю.

— Нікуди звідси не піду, — відповів той.

До раненого підбіг санітар Колодій.

Надбігла решта сотні. Залягли в терені, хто куди. До Андрія прибіг, дихаючи важко, сотник Карасевич.

— Трудно буде... Лобовою атакою не візьмем... Важкі кулемети на перешкоді. Горобець не пролетить. Але це нічого... Мусимо... — розглянувся навкруги

поглядом гарячковості і фантазії. — Вже знаю! Треба спробувати... Тудою... В обхід...

Андрій вискочив з принагідного становища і в підбіжках допав кущів, що тяглися вузьким викрутом з правого боку, потягаючи за собою сотника Карасевича. Вслід за ним проскочила його чота. В тісному викруті було ще більш темно. Протискалися крізь кущі. Галуззя оббивало їм лица, чіплялося за однострій, в ряд. Не зважаючи на це, вояки правцювали нестримно вперед, як стадо роз'юшених буйволів. Викрут підіймався вгору, і коли дійшли на край, задержалися, дихаючи важко.

Сотник висунувся трохи вперед.

— Туди можна обійти незаметно для ворога, — сказав і показав напрям.

— Добре, я піду! Ви, пане сотнику, командуєте цілістю наступу... Коли мені вдасться, тоді підірвете сотню до зриву... Наразі зв'яжіть ворога вогнем сотенної зброї... Хай Бойків вдарить з гранатометів.

— Згода... вистріліть зелену ракету, коли вже будете в становищах, — сотник звільна уступав під тиском ініціативи хорунжого.

— Скарєвський, беріть своїх людей більш направо... не розтягались... подам усну команду до наступу... подайте, коли будете готові, — різким тоном командував Андрій.

Над ворожими становищами клекотіло, мов у казані. Це Бойків, не ждучи наказу, не жаліє гранат. Гураганний вогонь щораз то більше прибирає на силі. Раз-по-раз падали гранати, освічуючи на мить своїм блиском терен дії.

Чота розтягнулася в розстрільну. Коли наспіла відповідь від Скарєвського, Андрій та ще кілька вояків відчепили ручні гранати, та на даний ним усний сигнал одночасно всі разом, випрямившись на повний ріст, кинули їх у темну пітьму ночі. Наступили раз-по-раз кілька вибухів, зливаючись в один протяжний гул.

Майже рівночасно з експлозією гранат Андрій підірвав свою чоту до наступу. Вдерлися до ворожих

А тепер ще танк... Чи один?..

стрілецьких ровів, на бігу кидаючи гранати. Від однієї з них загорілося щось палне, освічуючи темні закрути окопів. Вояки Андрія розпоршилися по ровях. Тепер кожний із них полягав на своїй власній ініціативі й інтуїції. Андрій та ще кількох повернули вліво. Несподівано з-за рогу наткнувся на Андрія червоноармієць з фінкою в руках. Поява вояків Дивізії тут, в ровях, мусіла бути для нього несподіванкою. В темряві, слабо освіченій полум'ям недалекого вогню, важко ціляти. Випустив у їхню сторону коротку чергу. Кулі рикошетили по камінні, в'їдалися з бринінням в землю. Позаду себе Андрій почув стогін. Стрілець Матійців, що біг зараз за Андрієм, повалився на дно окопу. Пробирав піднятися, але не міг. Насилу пробував зловити віддих, насилу укладав уста до крику. Криваве харчання вирвалося з його уст. Впав лицем до землі. В тій самій хвилині Андрій, майже прикладаючи свою машин-пістолю до живота червоноармієця, натиснув на спустовий язичок. Червоноармієць повалився, немов колода. Андрій швидко заладував свіжий магазин. Навіть не звернув уваги, хто впав за ним. Цим займеться санітар.

З бічного ровя долітала московська лайка й чути було біг кількох людей. Андрій інстинктивно відчув небезпеку. Хвилина вичікування переривана лоскотом рушничних випалів. Врешті десь близько на горі вибух. Притулений до стіни окопу Андрій відбезпечив яйцеву гранату, а переждавши умовних три секунди, кинув її під ноги надбігаючим. Глухий вибух і лоскіт та чийсь крик. Білі зуби гризуть до болю губи. Андрій вихилився із заломання ровя і потяг довгою чергою по дні ровя.

Знову біг, і знову закрут та вхід до невикінченого сховища. Знову інстинкт перестеріг про небезпеку. Знову граната — мала видержка, щоб граната тоді вибухла, як долітає до цілі.

Рівночасно з експлозією почув крик московською мовою, — чи хтось знову ввірвався з цих нелюдів? Вихилився з-за рогу. В тім самім моменті посипалась

в його сторону черга з автомата. Моментально метнувся назад. Все ж таки якийсь осколок каміння вдарив його в лице. Почув жар спливаючої крові. Діткнувся зраненого місця, а ствердивши, що нічого важного, долонею обтер болюче місце. Ще раз повторив те саме, що перед хвилиною. Після вибуху гранати вскочив прожогом в схоронище. Довгою чергою потягнув по лежачих на землі. За ним надбігло кількох вояків.

— Де Скарєвський? — спитав найближчого.

— Не знаю, — відповів той, висуваючи голову понад окіп, та в цьому самому моменті тривожно крикнув: — Наші відступають... Танки!

Андрій прожогом прискочив до нього, вдивляючись у вказаному напрямку. Справді, був він тепер із своїми вояками спрямований лицем до села, в якому клетотів бій відступаючої сотні. Одночасно за ними почувся лоскіт гусениць. «Значить, атака не вдалась — вони, тобто його чота, відтята від цілоти сотні», — гарячково бились думки в голові Андрія. Огорнув його жах; тягар відповідальності за цю горстку підлеглих йому людей ліг важким каменем на серце. Ворог почав протинаступ. Робив це тривожно і непевно, — а все ж таки наступав. Мав у своєму запасі тисячу можливостей, коли він і його вояки, позбавлені підтримки важкої зброї, мусіли відповідати імпровізацією. Однак воля видержати, пробитися, змушувала думку до постійної чуйности. То так вичерпувало і мучило людину...

Поперед них віяли жахом згарища і руїни села. Скупчена в щойно здобутих становищах чота Андрія, радше її рештки, була чимсь манюсеньким, щоб виконати це завдання, перед яким несподівано опинилася. З обох боків з укритих становищ большевицькі «максими» плювали довгим язиком, і в сторону села плив безпереривний потік куль.

А тепер ще танк... Чи один? В цьому гулі бою годі було визначити кількість.

Сталева потвора грізно дихала серед п'їтьми ночі.

Десь на краю між ясністю і темінню затрималась, скрегочучи гусеницями, і зійнула вогнем: блискавка полум'я, оглушаючий рев, густий бурий дим і міріярди іскор з розторощених палаючих бальків. Андрій зрозумів, що саме тепер надходить грізна хвилинка. Розглянувся за своїми вояками. Скупчилися в схоронищі та бічних ровах.

— Скарєвський! Ви вже є? Які втрати? — спитав ройового.

— Ще не знаю, — відповів той, просуваючись до Андрія. — Медвідь пропав із своїм роєм...

— Хто має «фавстпатрона», до мене! — крикнув грізно Андрій.

До Андрія просунулось двоє вояків із протипанцерною зброєю, що подобала на макогін, так її й звали хлопці в Дивізії. В тім моменті почувся питомий і відомий вже за цих кілька днів фронту фуркіт у повітрі. Притиснулися до землі, хто куди. Граната з гранатомета розірвалася за яких кілька кроків від них.

Тепер Андрій зрозумів, що большевики їх спостерегли, і стало йому ясно, чим це грозить для них — просто хочуть їх тут замкнути й відшукати.

Танкова гармата біла тепер раз-по-раз в сторону села. Не знищивши танка, годі було думати про якусь акцію. Гранатомети били теж, але не по селі, а ближче їх принагідних становищ. Гострий, подібний до часнику запах, дразнив у носі й добивався до горла. Андрій, притулений до стінки окопа, старався остаточно взяти якесь рішення. Залишитися на місці, — це або смерть, або полон. Знову ж, відступ цією дорогою, якою прийшли сюди, це те саме, що продертися навпростець. Однак одне і друге прискорить незчисленні втрати: і так уже втратив один рій. Однак знав і відчув, що хлопці ждуть його рішення. «Мушу щось зробити...» — повторював у думках.

Безпереривний гул розсаджував знутри череп. І наперекір усьому Андрій здав собі справу, що саме тепер не знає, як має поступити. «Краще зле рішення, як нечинність в таких моментах», — пригадав собі мак-

— Хлопці! Вперед! — крикнув Андрій вистрибуючи з окопа.

симу із старшинської школи, яку виголошували на кожному кроці інструктори. Як так, то хай буде це зле рішення. Його р і ш е н н я . . .

— Скарєвський, двоє з «фавстпатронами» на гору. . . Ціль — ворожий танк. . . Після вибуху цілість відступає в напрямі села. . . — різко давав накази Андрій.

Заметушилися вояки, приготівляючись до наступу. Двоє вийшли на окіп, прилягли на землю, взявши за ціль ворожу потвору. Майже одночасно натиснули кнопки «фавстпатронів». Яскраве полум'я з відкидних рур та гучний вибух поціленого танка. Спалахнуло високо полум'я. . .

— Хлопці! Вперед!!! — крикнув Андрій, вистрибуючи з окопа. Випрямившись на цілий зріст, махнув лівою рукою, вказуючи напрям. Майже в цій самій хвилині біля нього розірвалася граната. Вибух шарпнув ним і повалив його долів. Коли б не шолом, напевно Андрій мав би розбитий череп. Ледве міг піднятися на коліна. В вухах мав болісну тишу і бриніння тисяч дзвінків, в устах суху гіркоту. Скриваленими пальцями протер очі й тоді почув, що права рука і лопатка немилу тяжать. «Я ранений», — пробігла думка.

Однак переміг слабість. — Не заверну, — процідив крізь зуби. Підніс лівою рукою машин-пістолю. Гук вистрілів доходив до його свідомости крізь болісний шум під черепом. Помимо цього вичув хвилинку тиші. Тоді саме повторив голосно команду: — Вперед! Одночасно звівся на ноги, і хоч в першій хвилині похитнувся, почав бігти наперед. Голова під шоломом, здавалося, набрякла, права рука тяжіла неймовірно.

Хлопці з його чоти бігли також — майоріли їхні постаті на тлі палаючого танка. Рушниці клекотіли, рвалися довкруги гранати.

— Під цим куцем! — крикнув Андрій, вказуючи машин-пістолем, з під якого виблискував чергами «максим», — здусить його.

Кутом ока побачив, що котрийсь з його хлопців

впав, може це був другий, може, третій. Це все були відламки секунди. Побачив перед собою вихилоного із-за кущів большевика. Притиснув машин-пістолу до лівого бедра і натиснув спустовий язичок. Ворожа по-стать провалилася в кущі. Мусів поцілити тамтого. Нагло... — мав почуття, що хтось підставив йому ногу. Впав лицем до землі. Хотів піднятися, але не міг. «До чорта, тріпнуло мене по ногах»... — вишептав. Хтось приліг біля нього. Це був Скарєвський.

— Хорунжий, ви ранені?

Верхом долоні обтер з поту обличчя.

— До лиха, ніби воно так... Але не задержуйтесь біля мене... Беріть команду.

— Що робити?

— Підганяйте хлопців, щоб проскочили крізь то пекло... там сотник... Ух... і болить...

— Але ви...

— До чорта! Беріть команду! Командуйте... прокляття... болить...

Знову припав лицем до землі. Скарєвський щез. Оподалік пробігали вояки чоти, стріляючи на бігу. Андрій перевернувся на лівий бік. Праву руку огорнув жар. З разючою ясністю усвідомив собі, що ця атака на пробій — це божевілля, що мало хто з його чоти продереться крізь це пекло, а питання, що станеться із ним, стало перед ним у повній наготі. В ногах чув тягар, в голові гуло, ціле тіло впало в безодню млости.

Хтось схватив його під рамена, підтримуючи схилену назад голову.

— Пане хорунжий, станьте на ноги.

Двигнувся, зібрав у собі всі сили.

— Ух і болить! Боже! — прошепотів.

— Зіпріться на мене.

Обняв здоровою рукою шию вояка, переміг у собі біль — і став на ноги. Але не міг зробити ані кроку. Стегна відразу обімліли, тіло осунулось на землю. Важко дидав.

— Не можу... не можу.

Санітар Колодій розпачливо роглянувся довкруги. Вже більш нікого не було поблизу із чоти. Слабий був, щоб самому двигнути тіло хорунжого; в свої вісімнадцять років аж ніяк не подобав на силача. Танк горів, але чути було відголоси наближення другого. Десь недалеко знову обізвася кулемет. Колодія огорнув страх остатися тут на тому проклятому клаптику землі, що колтунилася від розривів гранат, і він був би рад побігти за вояками чоти. Але хорунжий був ранений. Аж ніяк не міг його лишити.

Благально звернувся до хорунжого:

— Міцно схватіть мене здоровою рукою за шию, візьму вас на плечі.

Десь поблизу розірвалася граната. Колодій припав до землі. Але зараз стрибнув знову на ноги. Зібрав у собі всі сили, закинув здорову руку Андрія собі на рям'я, підсадив його на плече й почав поволі посуватися вперед.

Андрій ще раз зробив надзвичайне зусилля і, спертий на плече Колодія, переміг біль і слабкість. Зробив може кілька кроків, а потім безвладно повиснув на плечах Колодія. Той захитався, однак напружив усі сили, притиснув до себе безвладне тіло хорунжого й посувався крок за кроком вперед.

Ворожа вогнева навала тужіла. Кулі свистіли їм над головами виводячи сумно-жалібну мелодію. Колодій правцював городами, використовуючи кожну принагідну охорону, і хоч піт струмочками лився ло цілому тілі, хоч в грудях запирало віддих, він напружував усі сили і вперто прямував далі.

Не думав ні про що. Одинока думка, що безперервно товклась у його мізку, — це винести раненого друга з цього пекла. Це ж безпомічна людина, а він санітар... Це ж його обов'язок. Він, здається, забув все, і про втому, і про це надлюдське зусилля.

І саме коли здавалося йому, що опадає цілком із сил, вичув, немов би тріумфуючий і нагальний вогонь ворожих кулеметів зненацька притих. Також не стрі-

ляв уже танк. Настала тиша, і тоді Колодій почув при-тишені голоси.

«Свої чи ворог?» — промайнула в голові думка. Та в цей момент темінь ночі розрізало яскраве світло вистріленої ракети; летіла вгору, мов срібна зоря, і раптом розлетілася на подовгасті світляні смуги, які повільно спливали додолу. Довкруги зробилося ясно, мов удень. Бігаючі тіні до злуди нагадували рух якихось постатей.

«Свої», — прошибла думка, і Колодій крикнув щосили: — Хлопці, рятуйте!..

Кілька вояків, що були поблизу, підбігли до нього. І саме в тій хвилині заклекотів ворожий кулемет. Рій куль пролетів над головами вояків. Згорбилися, як хто міг. І тоді Колодій відчув, як звисаюче тіло хорунжого Андрія нагло випрямилося, звисло безвладно і немилосердно затяжіло.

— Що ж ти кричиш, щоб тобі трупа помочи нести... — сказав один із вояків, і коливаючим кроком відійшов. Мовчки стояли два інші вояки.

Санітар Колодій поклав хорунжого на землю. Перевірів живчик. Якась превелика досада на всіх і на все огорнула його душу. Дві сльози виплили з очей, стікаючи по мокрому від поту обличчі.

СОТНИК

Густий чорний дим стелився над придорожними ровами. Догоряли на дорозі між звалищами, що колись були людськими оселями, розбиті автомашини, вози, військовий виряд. Догорало все те, що у поспішному відступі опинилося на відкритому терені й впало жертвою большевицьких штурмовиків. Тепер серед пільми наступаючої ночі лиш де-не-де іскрилися не-догорілі головні, спалахувало на мить анемічне мале полум'я.

Обабіч дороги в придорожних ровах спочивало во-яцтво. Змучені, невиспані, нервозні, ще під впливом недавно прожитих страхіть, в очікуванні невідомого, що жде їх за кілька годин, а може хвилин... Якась зловісна тиша панувала наразі. Знехотя хтось шепнув якийсь запит, і, не діждавшись відповіді, замовк. Однаковий тягар наліг на душу кожного із них. Кожен по своєму сприймав його.

З хмари диму на тлі різnorodних тіней з'явилася силуета. Підірвалися: «Хто?» і «Куди?», — хоч біль-шість чуйно сторожила. Доперва пізнали його по го-лосі.

— Якось спокійно, хлопці?

Був це сотник Олег Смолій, «свій» сотник, як зва-ли його хлопці в Дивізії.

— Ранком почнуть знову, — відгукнув хтось із гурту.

— А тебе вже страх облетів, — додав другий.

— Стуліть писок, — це старший десятник За-каляк.

Десь попереду вогненною змією злетіла вгору ра-

кета; через хвилину побачили свої блідофіолетові обличчя. Ясність зникла, повернулася наново темінь ночі. Сотник стояв мовчки, а вони вдивлялися в яснішу пляму, яку творило його лице на тлі темної ночі.

Стояв нерухомо. На його обличчі, крім втоми, малювався увесь трагізм ситуації, в якій опинився він, його хлопці і ціла Дивізія. В мозку, втомленому від навали протирічних думок, шугала безперерійно одна одинока думка: як врятувати тих решту, що ось очікують його рішення. Чи уявляють вони собі грозу ситуації?.. Чи не надто забагато трагізму в цих кількох днях для декого із них першої битви?.. Чи не занадто кривавий той їхній «хресний вогонь»?.. Боляче стискала серце свідомість, що вони йому вірили. Адже знали його з його промов за масовим вступом до Дивізії. І як йому тепер поступити?.. Як пояснити підлу втечу командира Дивізії та більшості командного німецького персоналу? Чи вдасться йому переконати їх, що лише в їхній сильній волі — надія вийти з цього оточення, в яке попала Дивізія.

Дорожив ними, адже це були хлопці його сотні. За час вишколу пізнав їхні характери, знав кожного, як кажеться, «чим дише», а тепер тих кільканадцять днів фронтових небезпек ще більше скріпило їх в один нерозривний моноліт, який свідомий своєї цілі. А ціль, яка спонукала їх надіти чужий однострій, була та сама, яка спонукала його в 1914 році надіти австрійську уніформу. Знав, на що спроможні здобутись, на яку відвагу і детермінацію, як велике і небрежливе є їхнє почуття до свого краю, до здобуття цілі, ім'я якій — воля для свого народу. «Дорогі мої хлопці», — шепнув чутливо, а в голосі пробивалася нотка батьківської любови й турботи.

Сумним поглядом глянув на тих найближчих. Ось цей, Євген Лазурко, карпатський січовик, в тридцять дев'ятому боронив Хуст перед мадярськими наїзниками, пройшов страхіття мадярського полону, щоб потім всеціло пірнути в ряди підпілля, а коли «заграла сурми», був одним із перших в лавах новоствореної

Дивізії, а тепер, сперши голову на руки, сидить в рові. Цікаво, що думає. . . чи часом сумнів у правильності свого поступування не вкрадається в цій ситуації?.. Ось біля нього Ігор Пришляк, один із тих наймолодших, всього сімнадцятирічний юнак, — це той, що найголосніше «дерся» в сотні: «Хлопці, підємо. . .», коли вертали з полевих вправ у Гайделягері, — тепер, мов маля, притулився до колін кремезного гуцула Юри. А той, мов мати дитину, обняв його за шию. Здається, що оба вони сплять. Деякі знову лежать на дні рову, накрившись цельюю. Пізнає їх зразу. Той високий, — це Самійленко із Одещини, обняв кулемет, мов любку, і вдає, що спить, бо одночасно за кожним шерехом нервово здригається. Біля нього Михайло Жуківський, «львівська дитина», з невідступним «би ті кров заляла». А там далі — усі знайомі, що їх пізнав, як це кажеться, «наскрізь» за час кількамісячного вишколу у вишкільних таборах Дембіци і Нойгамеру.

Обминаючи лежачих, сотник Смолій просувається вперед.

— Чотовий Закаляк! — сказав упівголос.

— Так есть, пане сотник, — різким шепотом відзивався викликаний і, мов з-під землі, з'явився поруч Смолія.

— Спочину десь тут біля вас.

— Ось тут, пане сотник, біля мене, — доторкаючись рамена, говорив Закаляк.

— Добре, бо й зберете в разі несподіванки хлопців, ранком йдемо на пробій, — сідаючи казав сотник. Слово «хлопців» висказав якимось так м'яко й чутливо.

Хлопці, «його» хлопці. . . І яка ж це лукава доля, лукаві «приятелі» увіпхали вас в це повне трагізму безвихіддя?.. І чого ж це у нашій найновішій історії стільки маківок, лисонь, крут, базарів?.. Чи ж вічно судилося нам достосовуватися до слів пісні: «Ми жертвою в бою нерівнім лягли»?.. Ох і кострубата ж доля нашого народу!

— Закаляк!.. Скільки ж це днів минуло, як по-

чався цей відступ? — питає Смолій, і несподівано легка усмішка торкається його лица при слові «відступ».

Закаляк повертається боком, відповідаючи невідразно, сонно:

— А хто б це пам'ятав, може, днів п'ять... може, тиждень...

Втратили рахубу днів. Людина не раз засинала в полудне, спала деякий час, будилася і не знала, чи це полудне цього самого дня, чи, може, наступного. Вечорі плуталися із світанками, ніч, коли були в бою, залишалась в пам'яті коштом незазначеного нічим дня. Смолій не вмів би на правду сказати, скільки вже днів у тому «відступі». Час на фронті не міряється сходом і заходом сонця, а діями і випадками. А від їхнього приїзду тут під Броди було їх доволі.

Приїхали на той нещасний відтинок фронту в складі Дивізії. Його сотня, як складова частина одного із піших полків Дивізії заняла оборонні становища так званої «другої лінії». Минуло кілька «спокійних» днів і ночей над розбудовою оборонних становищ. Трохи дошкуляв накрапаючий дощ, хлопці спершу мокли, а потім уже в землянках-схоронищах мали захист. Аж одного ранку довідались, що вони справді на передовій лінії фронту, бо цю справжню першу лінію, ще перед їх приходом залишили деморалізовані вояки Вермахту. Сильні піхотні й танкові ворожі з'єднання вдарили на крихку оборонну другу лінію. Його хлопці тримались добре, та, як це знову співається в пісні, — «...встоятись не було сили». І так почалося оте безголов'я. Ще й той, не знати ким даний, безглуздний наказ: «Пробиватися з оточення, кожний на власну руку».

Поволі сонно заплющувалися очі...

***

Як довго і чи взагалі спав сотник Смолій, — це вже його тайна. Був одним із перших, які зірвалися на гук масових вибухів. Тиша й сірість передсвітанку

замінили зблиски вогню і гук вибухів. Перехід з першого стану до другого відбувся так нагло, що ніхто не здужав крикнути, перехреститися, сказати «починається» чи, взагалі, висказати якесь здивування. Артилерійський вогонь запанував всевладно і нагально.

Близький вибух обсіпав їх грудями землі. Болісні удари шмагнули по руках і обличчях. Закаляк зірвався з землі й напівпритомно зі сну бовкотів:

— Що це? Що за гуки?

Однак зараз же впав на дно рову; побіч спалахнула виблиском земля, какофонія опанувала все, хиталися окопи під ногами разом із ними. Поблизу хтось квилів, немов мале дитя, чийсь голос тривожно вимовляв слова молитви.

— Почалось на добре, — сказав сотник, придержуючи хитаючогося Закаляка.

— От чортове насіння, — бурмотів чотовий, обтираючи покрите болотом обличчя. — Але «золять», — прижмурив очі, щоб охоронити їх від небезпечно-надмірного і грізного блиску, який освітлював стратовану рівнину піль, вкриті хмарами сіре небо, якісь кікути з давно спалених дерев та їх самих втиснутих в землю.

З полудневого сходу ллявся блиск місяця, матовіло в передсвітанку небо. Сіріло, а враз із надходячим днем потужнішав артилерійський вогонь.

Вояки попіднімалися, насторожилися, готові кожної хвилини до акції, штурхали один одного:

— Б'ють гармати, почалось... — пробігло вздовж придорожніх ровів. Хлопці підтягували виряд, готували зброю. Нервово обмінювались усмішками, кидали беззмістовні зауваги. Рівнина між селом та залізничним насипом витрискувала водограями вогню й землі. Сірий важкий чад спаленого тротилу стелився над землею. Трудно було дихати. Ще до цього ранній туман повис над рівниною. Десь недалеко зліва витриснула вгору зелена ракета. Умовлений знак.

— Ну, хлопці, рушаєм!.. — майже крикнув сотник Смолій. — Закаляк, підганяйте людей, бігом через поле, напрям залізничний насип!..

Зірвалися стрільці сотні, підірвані криком чотвих і ройових. Хлинула лявіна людських постатей на прою скаженому пеклу. Серії гранат безперебійно падають на наступаючих. Вибухи, немов блискавки, разять очі, свицуть відламки, в'їдаються в живе тіло. Хтось несамовито крикнув, хтось мовчки ліг на землю, щоб більше не встати. Крізь тріск пострілів, вибухів гранат і свист відламків продирається благання:

— Браття, друзі... рятуйте...

Не пробігши навіть кілька кроків, поліг молоденький Ігор Пришляк. Червоні від крові штани, заломання повище колін, повикручувані кікці ніг...

— О, Боже... рятунку... — витягає до біжучих вояків свої крейдяно-білі, замурзані болотом долоні. Котрийсь із хлопців прискакує до нього, звивається клубком і застигає в дивній позі.

— Не задержуйся!.. В п е р е д !.. — кричить, мов навіжений, сотник Смолій і біжить поперед наступаючої лінії.

Хто б сказав, бачучи його в цей момент, що йому вже біля п'ятдесятки. В минулому в ті далекі віддалені роки, що, мов близнята, подібні, таким бравурним бігом творились легенди Маківки, Чортківської офензиви, Походу на Київ. І хоч роки відійшли, однак з молодечою вервою провадив своїх хлопців, вириваючи їх з рук смерті.

Крізь пекло вогню сотня добігала до залізничного насипу. Всі задихані, в очах таїться жах пройденого. Залягли, придушені ворожим кулеметним вогнем.

— Друзі, добийте мене... О, Боже, люди, добийте... — несуться з рівнини голоси важко ранених.

Довкруги позеленілі лица, розпачливі, благальні погляди очей, як виклик: «Роби щось, рятуй нас!»

О, Боже, півжиття за хвилину не бути командиром!.. Нема півжиття, нема вже нічого, тільки страшна конечність обов'язку валить тебе в мозок орчиком: «Вперед... В огонь!» «Це війна, війна а...» — заспокоює думки сумління. Однак вояки самі не зірвуться, не підуть, знайшовши хоч на хвилину

умовно спокійне прикриття; вони збилися в громадки, якби шукаючи товариша смерті, кілька прилягло біля сотника Смолія. Чорт бери із розсудком, нема іншого вибору: «Раз мати родила»... Нагло сотник Смолій випростовується на весь зріст:

— За мною, хлопці! — не пізнає свого голосу.

— За мною... за мною... — як відгомін повторюється крик чотвих і ройових, глушений тріскотом вибухаючих гранат.

Сотник Смолій біжить, проскакує залізничний насип, стріляє, не прицілюючися. Чує голос команди Закаляка, той щось кричить, вказуючи перед собою... Уже пробігли насип, видираються під гору, між кущі, звідки строчить довгими чергами ворожий кулемет. На мить погляд назад: Ідуть хлопці! Ідуть, як гураган, гримлять від пострілів рушниці; Юра-гуцул строчить на бігу з кулемета, майже біля нього на бігу стріляє із свого кулемета Самійленко.

— Скоріше, скоріше! — кричить сотник Смолій, та в цю же хвилину почув гострий удар в живіт. Удар такий сильний, що скорчився, заточився і впав на землю. Діткнув лівою рукою однострій в околиці пояса і вичув на пальцях щось липке і тепле. Глянув — кров. На секунду від страху здержалося биття серця, але за мить шарпнула мізок разюча ясність свідомости, побачивши намірену прямо в своє лице ворожу цівку машинової пістолі.

Большевик не встиг стрілити. Самійленко, його ж кулеметник, скоріше натиснув на спустовий язичок свого кулемета і в хаосі пострілів, які лунали довкруги, сотник Смолій спостеріг, як падає біля його ніг большевицький вояк. Решта, які вибігли назустріч наступаючій сотні, сховались у свої становища, заїло відстрілюючись.

Ось прошитий ворожою кулеметною чергою Самійленко. Знову хтось з його стрільців крикнув у передсмертних судорогах.

«Витовчуть нас, як качок», — мигнуло в омліва-

ючій голові сотника Смолія, коли усвідомив собі, що відступ за шкарпу цілої сотні є неможливий.

Хвиля енергії й напруга волі наплинули до ще перед хвилиною завмираючого від неспокою серця.

— Пробоем! Вперед! — крикнув на своїх.

Кутом очей бачив, як дехто з його хлопців пробував зірватися. Однак ворожий кулемет захлинався без перестанку вогнем.

На своє щастя, сотник лежав у «мертвому полі». Кулі ворожого кулемета не могли його досягти. Пробував встати — і не міг. Сильний, болісний скорч хвапив м'язи живота. Насилу подолав біль, піднісся на лівій руці, правого видістав з-за пояса ручну гранату на держаку, відбезпечив її, послуговуючись при цьому зубами і, зібравши усю міць в правій руці, кинув в сторону зрадливого становища. Коли побачив, що граната впала в кущі, за якими було вороже становище, приліг тісно до землі.

Гук вибуху, а за хвилину потім — зойки ранених вказували, що граната зробила своє. Перестали строчити черги.

— Вперед! Вперед! — кричить в цю ж хвилину сотник Смолій, хоч сам не може звестися на ноги. Зірвалися вояки, біжать далі. Троє залишаються біля нього. Двоє підхоплюють його під рамена, третій підбирає зброю. Біжать, що сил в ногах і легенях, щоб лише прорватися крізь ворожі становища, а там уже ліс. Сотник Смолій старається долонею затамувати кров, що біжить крізь сукно однострою на животі. По кількох хвилинах шаленого бігу допали густого лісу. Зашилися глибоко в гущавину. Зложили криваве тіло сотника на землю. Якось саме тепер стали безрадними.

Смолій, помимо втрати крові і нестерпного болю, чує відповідальність за своїх хлопців.

— Де решта? — питає вояків, що, тяжко віддихаючи, стали над ним.

І якби у відповідь, в кущах зашаруділо і за хвилину з'явився Закаляк, а за ним ще декілька стріль-

Гук вибуху, а за хвилину потім...

ців. Мокрі від поту, дихаючи важко, гомоніли між собою, перекидаючись враженнями із щойно перебудованого пекла.

Сотник Смолій не здавав собі справи з того, як поважно він поранений і яка небезпека грозить йому. Щоправда, відчував біль, але психічне самопочуття було незвичайне, а думка, що вдалося прорвати з малими втратами крізь ворожий перстень, так збуджувала, що хотів якнайдовше слухати звіт своїх хлопців, що наввипередки висловлювалися про цей бравурний наступ. Був вдоволений із самого себе. Ця граната, яку він кинув, мусіла наробити доброго «бігосу», ну й врешті прорвала грізну у наступі задержку. А задержка в наступі — це провал. Дала вона воякам його сотні вільну дорогу. Це його так підбадьорило, що без слова заперечення згодився на тимчасову перев'язку. А щоб не мучити людей, не дозволив себе нести, лиш при

помочі двох стрільців, які його підвели попід руки, дав приказ до маршу вперед, на збірний пункт.

Зводячись на ноги, опановує млюсть, іде, а радше волочиться поволі. На чоло виступає холодний піт. Радіє, що хлопці, його хлопці, пробилися.

Пройшовши кількадесят метрів, не зміг уже опанувати нестерпного болю й повис обомлілий на руках стрільців.

Пробудився знову від нестерпного болю в долішній частині тіла. Міцний, тупий біль пронизував наскрізь, не переставав ні на хвилину. Лежав на землі. Кругом нього його хлопці, зажурені, з безпорадністю в очах.

З хвилини на хвилину підносилася у Смолія температура.

— Закаляк... обійміть команду... мені вже... кінець... — тихо ворухилися уста сотника.

— Пане сотнику, ми вас понесем, — майже плачучи говорить Закаляк, і звертаючись до стрільців, благально говорить: — Рухайтесь, робіть з чогось носилки.

— Ні... ні... — тихо стогне Смолій, — хай вже ідуть, моя смерть жде мене...

Смерть? Правдоподібно, що цим разом вже не винеться з її обіймів. Але вже як прийшла — хай приходить. Хай спішиться. Він готовий на її прийняття. Оминула його під Конюхами, де був поранений, ласкава була до нього в Чотирикутнику смерти, коли в тифозній гарячці боровся з нею. Майже був вдоволенний, що терпить. Дотепер терпіли інші... Стільки знайомих людей, друзів вмирало, терпіло на його руках... Те, що досі оминало його терпіння, здавалося йому нестерпним. Тепер все в порядку. Стільки раз думав про смерть та був готовий на неї кожної хвилини, що зжився з думкою про неї. Свій вклад у скарбницю визвольної боротьби вклав у точку «Декальогу»: «Здобудеш Українську Державу, або згинеш в боротьбі за неї!» Він вложив і зробив усе, що було в його силі. Перші Визвольні Змагання під час першої світової війни, а після упадку, в час польської окупації Захід-

них Земель України, теж не пас задніх, польські тюрми і Береза Картузька неодноразово були його придулом. А тепер, що ж... Він має спокійну совість, а це найважливіше, коли стане перед Суд Найвищого.

Сотник Смолій згасав. Тратив пам'ять. Розумів, що година його життя добігає кінця. Розумів, і усміх вдоволення із виконаного взятого на себе добровільного обов'язку не зникав з його лица.

З цим усміхом на лиці так і помер. І цей усміх «свого» сотника затямив на ціле життя чотовий Закаляк.

СМЕРТЬ НЕ ПОЩАДИЛА

Сиділи побіч, майже дотикаючись колінами. Вузькість приміщення змусила прийняти напівлежачу позу. Два леговища, різнородний військовий виряд, зброя, амуніційні скриньки, — все те, хоч як старанно повкладане, щоб використати вузькість простору землянки, зв'язувало свободу рухів. Через малий отвір входу було видно, як поволі густішали присмерки.

Протилежна оборонна ворожа лінія і передпілля завмерли. Міцніли, громадилися причаєні зловісні сили — вістуні взаємного знищення зависли в повітрі грозовою хмарою. Наразі було тихо, спокійно. Інколи лише гаркала нарвано якась гармата. Зловісно виючи, пролітав набій, вибух стократним відгомонам відбивався в недалекому лісі, — і знову наступала тиша.

— Значить, підеш ти. Добре?

— Чому я? Чейже тебе викликали першого.

— Так, одначе ти зголосився добровільно заступати мене. Чи ж не так?.. Я не можу сьогодні... Не можу! Знаєш, маю якесь дивне передчуття, що його не можу окреслити... Підеш, правда?

Славко Чорній гнівно воркнув:

— До чорта з твоїм передчуттям! Попросту з тебе боягуз і шукаєш дурного. Знаю таких панків... Маєш порядного «петра» за свою дурну маківку!.. Не бійся, тебе і чорт палицею не вб'є...

Стрелець Юрко Мацелко гарячково вхопив руку свого приятеля:

— Не гнівайся, Славцю! Я боюся, боюсь чогось! Не знаю, що властиво зо мною сталося. Чи це тільки

перечуленість, чи, можливо, що мене справді стріне якесь нещастя. Повір, якось по-дурному чуюся.

— Трудно чутися тут мудро, та ще й під сучасну пору, коли кінець війни висить на волоску. До того, «іван» валить, як дурний, без числа і міри. Оглухнути і здуріти можна цілком... А до того й стріляють «неосторожно» і можуть поцілити.

— Насміхаєшся з мене, Славку, тобі все жарти в голові! Не хочеш мене зрозуміти... Якимось дивно почувуюся, напевно щось зо мною станеться, передше цього не переживав. Адже знаєш, перебув я не одне. Був під Бродами, всяко бувало, а тепер сам не знаю, що сталося зо мною... Холера якась!.. Відколи сюди під цей Гляйхенберг чоловіка загнало, так і «петр» мене не покидає... Підеш, правда?

— Піду, піду! — з нетерпеливістю в голосі згодився Славко, — тільки перестань скавуліти. Як баба на ярмарку, до шляка!..

Хоч Славко ще в обідню пору погодився заступати свого друга Юрка в нічній виправі, але тепер настирливо лізли в голову неспокійні думки. «Іди, настав голову за дурня. Передчуття... От боягуз! Дурний викрут, щоб тільки не вихилити носа зі сховища! А ще чваниться участю в бою під Бродами. Герой!»

— Я знав, що ти мене заступиш, — з радістю в голосі говорив Юрко. — З тебе добрий товариш, не дурно пройшов ти кілька років фронтової служби там на сході. Але ця твоя жертва чи не перевищує всі дотеперішні твої вчинки. Як перебудемо щасливо цю війну, я тобі стократно віддячуся.

«Віддячуся... перебудемо війну... жертва...» — думав розгірчений Чорній. — «Причепиться блоха кожуха і каже: йдемо. Знайшов колегу на зиму; тут на фронті шукає заступника»...

А голосно сказав:

— Ти б ліпше взяв себе докупи і не розкрохмлювався без причини. Страх відбирає тобі рештки розуму.

Замовкли. Сиділи тихо, задивлені в глибину не-

проглядної темноти квітневої ночі. Густа мрячна прислона сягала очей і серця, вникала в глибину душі. Виснаження, постале з довготривалого перебування на передовій лінії, сковувало м'язи.

Старший стрілець Чорній схилив голову на коліна. Дрімає. Голова тяжка, лоскотливий тягар примикає повіки.

— Славку! Гей... Славку!

Чорній неохоче будиться з короткого сну. — «Ти чого, що там? Ага... ну, пропало... Власне... що я тобі хотів сказати...» — бурмотів він напівсонний, збираючи свій виряд. — «Та... ну, нічого! Бувай здоров... Де твоя рука? Тримайся тепла!..»

— Вертай скоро! — стискаючи руку, говорить Юрко. — Повір, не забуду тобі цього...

— Стежа! Збірка біля сотенної квартири! — пролунали слова вістового, що швидко йшов попри становища сотні.

Славко автоматично перевіщує «ем-пі» через плечі, поправляє гранати за поясом, накладає на голову шолом.

— Бувай, Юрку! Іду...

Виховзується з землянки. Його огортає ніч і різке повітря квітневої ночі. Наосліп, майже на колінах поповз у яр, де сходилися визначені на стежу вояки. Без зайвої метушні збиралися вони на означеному місці, поправляючи на собі виряд, ладуючи магазинками свої «ем-пі». Пошепки перекликав вояків командир сотні хорунжий Левко Смольський. Ще кілька нервозних хвилин вичікування, і його різкий голос подає команду: «Стежа, за мною — руш!»

Обережно, без шелесту рушило дев'ять людських постатей, згорблених під вагою вояцького виряду. Вийшли з яру й почали посуватися краєм лісу.

Славко Чорній ступає з усіма. В його душі якийсь неспокій. Але він знає, що так буває лише на початку, а потім... все якось само собою укладається. Не першина йому. Скільки вже нічних стеж і випадів він має за собою впродовж свого чотирирічного воякування!

Тепер краще не думати ні про ніщо. Обережно ступає за своїм попередником. Пристає, мов укопаний, коли раптом блисне ворожа ракета. Так треба робити, щоб найбільше насилення блиску вибухаючої ракети не зрадило людських тіней, що рухаються на тлі рідкого лісу.

Славко не знає котра година, нема часу дивитися на годинник. Здається йому, що минуло вже багато годин, від коли опустили вихідне становище.

Звиклі до темноти очі вже розпізнавали силуети. Попереду насторожений і чуйний хорунжий Смольський. За ним, мов кішка, скрадається десятник Кардаш. Потім вістовий команди куреня вістун Проць, перед Славком — німець, «стара війна», старший вістун Рідле, який при кожній зупинці пошепки вимовляє своє «ферфлюхте нох айн маль». Позад Славка ще п'ять хлопців. Він чує їх прискорені віддихи; часом чийсь необережний крок наробить неголосний шерех, насторожуючи всіх, часом вирізниться чіткіше висока силуета хорунжого Смольського, і Славко бачить, як той, нахилившись до десятника Кардаша, щось шепоче йому на вухо.

Славко не є втомлений, хоч ремені виряду врізалися в тіло під вагою запасної амуніції і трохи болить недавно потовчене коліно.

Здається, що ціль сьогоднішньої виправи недалеко. Задержалися на знак хорунжого. Прилягли щільно до землі в заглибинах нерівного терену. Десь за горбом праворуч вистрілила ракета і яскраво освітила терен. Славко, як і інші з стежі, припав до землі. І в осліплюючому блиску ворожої ракети бачить праворуч від себе, за яких тридцять метрів, ворожу траншею. Довгий отвір, з якого грізно вистає цівка пузатого «максима». Як театральна декорація. Чергова ракета, вистрілена десь між забудуваннями селища, примушує стежу залишитися в незмінній позиції. Славко, як і всі інші, насторожено ловлять слова, несені легеньким подувом вітру з боку ворожих становищ.

Хорунжий Смольський підніс трохи голову і по-

глянув на нерухому лінію людей-постатей. Він відчуває, що ті хлопці — це продовження його волі, його рам'я, яким він за хвилину вдарить на ворога. Він знає, що може на них числити. Недаремно вибрав їх в полудне з такою дбайливістю. Хоч і пропонував зголосуватись на цю виправу добровільно, все таки багатом відмовив, декого змінив. Його завдання: знищити ворожий опірний пункт і привести полоненого. Вдоволенний, що зумів привести своїх людей так легко до самих ворожих становищ. Тепер до діла. Звертається до десятника Кардаша, який лежить біля нього, і на вухо шепче йому: «Повідоми всіх: по випаді, взявши полоненого, відступати в напрямі світляних пострілів із замку, який позад нас ліворуч».

Десятник Кардаш пошепки передає слова хорунжого, і вони від вуха до вуха розходяться по лінії стежі.

Хорунжий Смольський жде. Минає хвилина. І коли він відчув, що його наказ обійшов людей, виймає з-за пояса ручну гранату на держаку, відбезпечує її, піднімається трішки на лівому лікті і з розмахом кидає її в сторону ворожих позицій, щоб в тій самій секунді щільно всім тілом прилягти до землі. Те саме повторяє одночасно вісім останніх постатей. Раз, два, три. Оглушуючі вибухи, яскраві блиски, летить каміння, відламки, дошки зі знищеного склепіння ворожої траншеї.

Вороже становище розбите. Несподівані розриви спаралізували ворожу заставу. Ворожі стійкові стоять, не в силі виконати жодного оборонного руху. Вояки стежі цього тільки і ждали. Тиграми кинулися в вороже становище. Посипалися короткі черги машин-пістолів. Почулися зойки, крики, благання. В світлі вибухаючих гранат чітко різьбиться дебелиа постать хорунжого Смольського. Він, як диригент, стоїть на весь ріст на розбитому становищі та керує своїми людьми.

— Відшукай живого «івана»! — спокійно кричить він.

Вояки стежі розбіглися по розбитому ворожому становищі. Здається, тепер ніхто не слухає. Нищення заскочених ворожих вояків, здається, засліпило переможців. Перестали, здається, бути людьми; тепер вони — це прецизні, швидкі, мов думка, знаряддя смерті. Раз-по-раз темноту ночі прорізує пронизливий крик конаючого. Ось перед Славком виринає постать здорового «івана». Заки той спам'ятався, Славкове ем-пі плює чергою своїх куль, дірлячи на решето живіт. Кандидат на полоненого стає трупом. І знову раз-по-раз чути короткі рвучкі черги ем-пі. Без успіху верещить десятник Кардаш до вуха вістового Проця, який безперерійно засипає градом куль із свого штурмгевера утікаючих ворожих вояків, щоб врешті зупинитися по вичерпанні магазинка.

— Полоненого шукай! — знову верещить десятник Кардаш, а рука вістового Проця автоматично закладає в штурмгевер новий магазинок, і до какофонії звуків долучається ще один.

Врешті енергійний, різкий, рішучий голос хорунжого Смольського: «Забирай полоненого — і назад»! — опритомнює горстку вояків.

Гарячково кинулися вони перешукувати лябіринт ровів ворожого становища, — і по хвилині женуть перед собою трьох скривавлених ворожих вояків.

Ще кілька черг у п'ятьму ночі, — і вся стежа бігом подалася в сторону своєї бойової лінії. Вже ожила фронтова лінія по обох сторонах. На відступаючих вояків звалився град ворожого артилерійського і гранатометного вогню. Їх підганяла кулеметна і рушнична стрілянина ворога, яка раз-по-раз набирала на силі.

Вояки стежі добігали вже до своїх становищ. Обвантажені ворожими фінками, вони ледве підносили ноги, але не кидали своїх трофеїв — здобутої ворожої зброї. Перед собою гнали перестрашених полонених червоноармійців. Ще одна вдала нічна виправка записана в конто Славкового довголітнього воякування.

**

На дворі перші проблиски світанку пересівали темноту ночі. Сірість ранку несміливо виповзала з-за височини на сході і розсівалася по долині. Матовіли зірки, вияснювався овид. Стихла роз'юшена артилерійська стрільба, прогомонів клекіт розпечених кулеметних цівок. Спокій, добра тиша запанували довкруги.

Славко ледве доволікся під сотенну квартиру і тут разом з іншими вояками стежі присів на землю. Якийсь млосний стан оволодів ним. Бездушно споглядав на сидячих недалеко полонених червоноармійців і на покриті плащпалатками трупи вояків. З принагідних розмов вояків своєї сотні довідався, що в час артилерійського вогню кілька ворожих стрілен розторощило пару землянок в районі Славкової сотні. Ось появився гурт тих, що несли на плащпалатці тіло вбитого.

Славко нехотячи відкрив очі і раптом зірвався з місця. Ведений якоюсь непоборною силою, підійшов до гурту вояків, які поклали додолу нову жертву цієї ночі.

Раптовим рухом зірвав плащпалатку з трупа, і не-природний, страшний крик застряг йому в горлі.

— Юрко! Юр-к-о-оо!!! — врешті видобувся йому з горла дикий крик.

Нараз стало йому все зрозумілим.

Почувся смертельно втомленим, всі сили і думки покинули його, лише серце стискав невимовний жаль, що підносився з глибини зболілої душі.

ЩЕ РАЗ ПРОРВАЛИСЬ!

Пам'яті сл. п. Осяпа Вантуха,
вояка І УД, впавшого під Бродами
в липні 1944 року.

Вже минав другий день.

Серед непроглядного густого бору вилясь болотниста дорога, здавалось, що ні початку, ні кінця їй немає.

Ночами крізь верхів'ття дерев пробивались відблиски недалеких пожеж, замальовуючи чорний оксамит ночі зловіщою кривавою загравою, надаючи ще більш несамовитости цьому, так здавалось, дрімучому, борові. За дня воліклись тут смуги густого диму, носився в повітрі запах спаленого, а в ніздрі бив сопух гниючих тіл.

Бір не спав. Вже другий день і другу ніч в ньому товпились люди. Болотниста дорога наповнилась тисячами людських істот. Люди, коні, вози, автомашини та всякого рода військові поїзди, — все це збилось в одну тісну непроходиму масу на тій лісовій дорозі. Вже другий день, другу ніч місили підкованими чобітьми грузьке болото люди. Важко волікли ногами по липкому, чорному болоті, як день, так ніч. По боках дороги бруднобілими латами білів сніг. Ночами бір багрянів від кривавих відблисків пожеж, вдень губився в сірій імлі і в брудних смугах диму.

Була тиша.

Інколи на часок надлітав заблуканий холодний вітер, перевалювався по лісних просіках, прогалинах, обтрясаючи з верхів'ття дерев полати снігу; мов сівець на полі, вітер сипав колючим обмерзлим снігом в об-

личчя стомлених людей. І знову наставала тиша, проривана змученими голосами погоничів і важким гуркотом автомашин.

Понад верхів'ям дерев літали стада гайвороння, невідступних друзів війни, битв і смерти. А тишину бору проривало часто недалеке гаркотіння кулеметів та грюкіт гармат, що тисячами голосів сколихували цю тишу, щоб урешті згубитись у лісових надрах.

Вже другий день, другу ніч, волікся так з недобитками своєї сотні стрілець Маріян Лісовський. Самітний в цьому чужому середовищі, губився він у важких думках, таких важких, як важким було ціле його життя. Вони били важкими молотами в його змучений мозок, пригадували йому юні роки, рідню, знайомих, рідне місто. А тепер? Пощо, за чим, і чого він тут? Чужі люди, вороже середовище. Чи не був він свідком тих ганебних шибениць, розстрілів та масових вивозів народу, до якого належав? Та... і іронічна усмішка прошибла йому по лиці. Чи не хотів він своєю кров'ю змити провину свого батька? Чи не ділом, не чином хотів довести, що він не син «оброньци Львова», а син українського народу? З початком війни в 1941 році по приході німців до його рідного міста Львова, не зважаючи, що лишає свою стареньку матір на поталу воєнного лихоліття, вступає добровольцем у німецьку армію. Спершу як погонич у військовому таборі, а пізніше — як стрілець в одній із піхотних дивізій, з якою пройшов всі більші битви на східному фронті. Якось дотепер йому щастить. За виїнятком відморожених пальців на правій нозі в час гострої зими 1941—42 рр., він іще не був ранений. І ось аж дотепер зносить ті всі невігоди. Вже повних три роки з однією думкою: за що й чого?

Та що ж, не в його силі здержати це колесо історії, що котиться в шаленому темпі. Можливо, що доля судила його народові ще довгий і тернистий шлях до волі, що не він, не «Маріянцьо Лиси», як звали в ґроні батярчуків у Львові, буде тим манюсеньким спричинником до її прискорення.

Наразі вже другий день, другу ніч Маріян разом із тисячами подібних йому мішає, валує із снігом змішаний український чорнозем. Як колись, ще за юних років, місив діривими черевиками провулки болотнистого Клепарова. Як хотів би ще раз вернутись туди, стрінуги свою рідну, знайому «шпану». Почути свій рідний львівський «балак». Піти знов на матч «України» та кричати, скандуючи кожне слово: «Україно», добре грай і фразерам голя дай!»

На згадку про це змучене лице Маріяна на мить заблистіло радісною усмішкою. Може, якраз Бог пощастить йому ще вернутися. Може, замість цього ворожого однострою, він, «Маріянцьо Лиси» в мундирі українського воїна проходжатиме завулками Клепарова. В тім мундирі, про який мріяв в юних роках, якого бажає й тепер.

Та — мрії мріями, бажання — бажаннями, а дійсність таки дійсністю. Вона строга, жорстока. Ось другий день, другу ніч, розбиті під Черкасами, продершись крізь ворожий перстень, знов оточені, волічуться до прориву. Чи пощастить, чи не попаде в полон, чи не стріне його неможлива смерть? Ось ті питання, ті думки раз-по-раз тривожать зболілий мозок, нагадуючи цю жорстоку дійсність. Та Маріянові про це байдуже; втомлений фізично, він потребує хоч хвилину відпочинку, а до цього ще ті настирливі думки, що чимраз більше наповнюють йому душу песимізмом. Хотілося б десь уже лягти, присісти, дати відпочинок знеможеному організмові, не кажучи вже про голод.

Як би у відповідь на його думки, почувлась тиха команда: «Форне гальтен!»*)

Людська маса стала. Де хто міг і де стояв, там і падав знеможений на землю, не зважаючи на те, що довкруги одне море болота.

Маріян, як і інші, присів на землю. Мимоволі примикались повіки, заслонюючи зіниці, і він попав у дрімоту. Перемучена від думок голова засинала. Тоді в

*) — чоло (відділу) стати, затриматися!

тишині з'являлася злуда, з'являлось те, про що перед хвилиною настирливо людина думала. Ясна постіль, на яку кладеться знеможена сном голова, змерзле тіло огортає тепло м'якої ковдри, а вузька стареча рука матері легко гладить синові кучері та тихим шепотом колише до сну. . .

Розпливаються в імлі привиди. . . Але чиясь рука й далі доторкається до рамени Маріяна, аж той пробуджується з солодкої дрімоти.

— Вставати, збірка нашої сотні, — змученим голосом будить стомлених людей один із підстаршин.

Поволі, ліниво встають люди, підіймають важкі рушниці та втомленою ходою прямують на вказане місце.

Темна ніч наближається до кінця. Чорний оксамит небосхилу, забагрянілий від заграви пожеж, поволі починає сіріти, набираючи сіро-брунатої барви.

Деся сонно відбивали розшифрований код кулемети. Різким «та-та — та-та-та». . . скандували свою мову кулеметники. Хтось кричить в гурті людської маси. Падають слова команди. Люди, перед хвилиною напівмертві з перевтоми, заворушилися. Збиралися в гуртки, в більші й менші. Почувалися як звір, зловлений в тенети, усвідомлюючи собі, що лише сила їхньої волі і нервів та швидкість реакції вирішить успіх.

Маріян ожив. Він знову почувся в своєму вирі. Любив небезпеку, не був боягузом, хоча не так ризиковно «шафував» своїм життям. Три роки фронтних пригод навчило його цінити життя. Та все ж мав почуття якоїсь тремі. Завжди перед якоюсь більшою акцією почуття тієї тремі збільшувалось, однак не так, як в початках його «воякування». Раніше він сильно переживав ті важкі хвилини перед кожним наступом; чи стане йому настільки сил, щоб у стрічному бою зблизька не задрижала рука в зударі з ворогом, чи буде він здібний зареагувати на кожну несподівану небезпеку, чи стане сил в ногах і грудях, щоб подолати той простір, котрий розділює його від ворога, щоб обминути ворожу вогневу заперу.

Потім якось привик, радше, пізнав себе. Знав, що чим більша трема, тим більший успіх в акції. Фронтове життя переконало його, що трема губиться вже в перших хвилинах дії, що людина опановується, набирає гнучкості в м'язах, бистроти ума та скорої й рішучої децизії.

Так було й тепер. Коли недобитки сотні зформовано в одну чоту та приділено до пробоевої частини, Маріян був вповні зрівноважений, спокійний. Йшов без ознаки якогось перемучення на призначене місце вихідних становищ його частини. Знав добре, що акція трудна; ворог не так легко уступить, замкнувши недобитки німецьких армій в залізний перстень. Однак лишалась ця одинока шанса врятуватися від полону, а він боявся його більше, чим смерті. Йшов, як відбезпечена граната, що вибухне у властивому моменті.

Вже розвиднялось, коли зайняли вказані становища. Мала передишка. Ще раз кожний перевіряв зброю. Робив те саме з насолодою та якоюсь дивною усмішкою і Маріян. Якийсь незвичайний сантимент чув він до цього заліза з деревом, що зветься рушницею. З досадою прицілювався до своїх жертв, які стрічав на своїй військовій дорозі. Війну, як таку, розумів по-своєму. Взяв це «коромесло», як звав він рушницю, знав, що не йде на розбій, що не послужить це на поневолення інших, а взяв з вірою, що він змиє ганьбу батька, що він виборе для свого народу в о л ю. Сталось інакше. Тепер це служить йому лише на забезпечення свого існування, на забезпечення своєї особистої волі.

Знову почувлись вигуки команд, почувлись свистки.

Підірвалися напружені чуйністю людські істоти. Згорблені сірі постаті випрямились. Насупились очі бистротою з-під сталевих шоломів. Мовчки, без гамору, висунулась розстрільна з-за дерев бору. Глухо заревли мотори танків. Тоненьким язготом зацокотіли кулемети. Повітрям струсували перші випали гармат. Земля застогнала під розривами вибухаючих гранат, викидаючи груди землі, болота, людських тіл. Почу-

лись крики, зойки. Хтось крикнув: «Санітар!», хтось впав, мов підрізане дерево, в калюжу болота, розбризкуючи ним на боки.

Ліс направо ввірвався, відслонюючи по-зрадницьки колони наступаючих частин. Гураганний вогонь легкої і важкої зброї захлинався смертельним дощем. Частини залягли на полі, гарячково шукаючи принагідних сховищ. Кулемети відгризаються досить скупко, не маючи запасної амуніції. Несамовитий вогонь ворожих кулеметів та панцерної зброї унеможливило скоки вперед.

Відділ, в якому був Маріян, заліг у придорожньому рові біля якоїсь польової дороги.

Маріян вмотивувався в своїй позиції, прилипши цілим тілом до сірої землі. Поволі підняв голову та повернув лице в сторону, звідки перед хвилиною почулись постріли. Голим оком бачить не більш як за 80-100 метрів розриту землю, з-над якої стирчать цівки рушниць та кулеметів, що безпереривно сіють смертоносним вогнем.

«Зле, вискублять нас усіх», — з'ясовує собі ситуацію Маріян. — «Щоб так один із наших танків повернув на наш відтинок, може, щось вийшло б» — прошиває мозок потішаюча думка. Він вже не чує грюкоту тисяч випалів; переразлива тиша, брак тут властивих вибухів, випалів власної важкої зброї, а вони конечні, без них тут смерть...

Минають хвилини за хвилинами. Одні страшніші від других, минають в бездільному очікуванні. Вони важкі, повні болю, зневіри, розпуки, жаху і... віри. Для нього це важкі хвилини, не любить він їх; тут, власне, в цей час думки мають волю, а цього він боїться. Кожна несподівана задержка в наступі, хвилеве безділля в акції впливає від'ємно на психіку вояка-людини. Її огортає неспокій, вона хвилюється, а це вже зле.

Повільно пливають хвилини. Хтось зненацька крикнув та, скрутившись, мов собачка, в клубок, сконав у

передсмертних судорогах. Хтось знову голосно закликав грубою лайкою.

А вогонь кріпшав, вигравав у повітрі своїми неземними акордами. Смерть збирала своє багате жниво.

Раптом десь позаду гримнув постріл. Один, а потім інші й дальші... Майже над головою Маріяна пронеслись блискавкою стрільна та з пронизливим вереском розірвались попереду. За першими прийшли другі. В одній хвилині поле зору Маріяна перетверилося в одну вогневу занавісу.

Почувся крик командувача Маріянового відділу: «Наложити багнети!» Вправним рухом Маріян насаджує багнет на рушницю, а тіло приготується до рішального скоку, як бігун на старті при численні «раз»...

Ліва рука охоплює рушницю в полрвині, права держить кріпко яйцеву гранату з відкритим безпечником. Знову перетворився в наладований вибуховою речовиною предмет. Голосне «Шпрунг!» вихоплює з секундової задуми Маріяна, і він, немов вистрілене стрільно, вискочив із свого сховища...

Грізне «Гурраа!» — прoderлося через грюкіт випалів й розривів та зависло голосно в повітрі. Забликло на мить сходяче сонце на лезах багнетів. Глухо затріскотіли вибухи ручних гранат. Мигнули вогневі зблиски в клубах чорного диму.

Ворожі становища ломляться. Недобитки підносять руки... Ще раз прорвались...

ПЕРЕД НАСТУПОМ

Сл. п. Омелянові Уласевичу, поляглому на полі бою під Ржевом в 1942 році.

Лежу горілиць і дивлюсь у темний оксамит неба, мережаний мерехтливими зірками, та жую стебло зеленої пшениці. Стоїть тиха, тепла липнева ніч. Чи справді тиха?.. Я б не сказав. От хоча б там, ген далеко направо, серед теміні ночі багряніє червоним заревом виднокруг. Звідти доноситься глухе дудніння. немов би у велитенській кузні.

Однак тут, де лежу, справді настроєва тиша. Довкруги усе пахне. Трава, збіжжя, земля... Набігає на думку пісня, яку я недавно співав удома:

»Ніч така, Господи, місячна, зоряна,
Видно, хоч голки збирай...«

Із словами пісні стають перед очима недавні юні роки там, удома. Як у калейдоскопі... Але годі. Не прийшов я сюди, не прийшли ми всі, що ось тут лежимо в очікуванні непевного завтра, «збирати голки», та й «дівчина не вийде у гай...» Але справді, ніч така, як про це співається у тій пісні.

Перевертаюся на живіт і вдивляюся в таємниче передпілля. Що воно принесе завтрашнього ранку?

Перед виходом на вихідні становища нас інструктовано:

«...Наступ почнеться з першим проблиском дня. Після кількахвилинного барабанного вогню нашої артилерії та з вистрілом триколірної ракети. Маршрут — південно-східний напрям».

Ото й все, що зрозумів я з відправи, яку перево-

див сотенний ще звечора. Як кулеметникові в другім рою третьої чоти, мені вистачило й цього. Ось обабіч мовчки лежать мої друзі. Заряджено абсолютну мовчанку й тишу. Адже лежимо несповна кілометр від ворожих становищ, слабо прикриті молодою ще пшеницею. Праворуч видніють, — коли лише звести голову, — кущі, що дедали переростають в молодняк. Десь за нами підсохле торфовище, з якого несеться голосний жабиний концерт. Здається, що ніде у світі так чудово не режкочуть жаби, як у нас на Україні, — пробігає в моїй голові думка, — від кого я це чув?.. Якось годі мені пригадати. Однак справді їхній режкіт успокоює діє на людські нерви, та ще й до цього в таку хвилину.

А жаби грають так настирливо, що часом здається, що крім їхнього режкочу в повітрі нічого більш нема. Тільки я лежу в молодій пшениці, підперши голову руками.

Десь зліва попереду час від часу спалахує вогонь. Це догоряє село, запалене гарматними стрільнами нашої артилерії. Ще за дня в цій стороні шаліло полум'я та хмарами зносився у простір чорний дим. Тепер догоряє, здається, якийсь млин, безрадно й безвладно махаючи великими крилами вітряка. Дивно виглядають горючі крила, подобають на якийсь кошмарний апокаліптичний хрест, що зноситься угору стрілистими, розчепіреними раменами, то знову опадає за чорногранатову лінію горизонту. Часами в тій стороні вибухне нагло червоне полум'я. Може, міни? Може, рештки недопалених забудовань, а, може, ракетне стрільно, спалене в невипалі. Трудно ствердити через таку віддаль.

Дивлюсь на це, та мимоволі пробігають в думках слова вірша:

»Всюди навколо палають криваві вогні...
Іде Червоний там хтось на високім коні;
Кінь з брязкотінням ступає по людських кістках,
Вороном чорним бружляє над селами Жях«.

Зараз, зараз, хто ж це написав? Ніяк не можу в тій хвилині пригадати собі автора. Як прекрасно змалював він у вірші словами те, що тепер стоїть дійсністю перед моїми очима. Зараз, хто ж це автор?.. А думки шугають у голові і слова вірша самі тиснуться на уста. Навіть і не очунав, коли шепотом, немов би молитву, рецитую дальше:

»Люди знесилені, люди до всього байдужі...
Землю спустошену крові вкривають калюжі,
Крови тієї вона приймати не хоче.
Сумно усім, тільки він, — Гість Червоний, регоче«.

Справді «люди знесилені»... однак чи «до всього байдужі»?.. Саме тепер, в той повний надій і сподівань сорок перший рік, чи можна бути байдужим?.. Не «гість», а червоний зайда втікає на злам голови перед людським гнівом, лишаючи за собою сум і жах. Сотні тисяч невинних жертв червоного московського терору в льохах в'язниць кличуть про пімсту до неба. Ну й має чого червоний зайда реготати! Але ж, до лиха, звідки знаю цей вірш, хто може бути автором, що так чітко передбачав будуче, — настирливо б'ється думка в голові. Навіть закінчення цього вірша знаю:

»Сміхом пекельним він людям у вічі сміється:
Сміх той зухвалий по цілому світу несеться.
Тільки ж не чують його до братерського горя байдужі...
Землю все більше вкривають червоні калюжі.«

Ось вже маю! «Червоні калюжі, червоні калюжі», — вже знаю, навіть знаю наголовок цього вірша, а саме: «ЧЕРВОНЕ» Юрія Липи. В думці пробігає досить комічна картина з моєї юности. Декілька років назад, малим хлопчиськом, прийшлося мені деклямувати цей вірш на святковій вечірці в пам'ять Героїв Базару, яку влаштували в читальні Т-ва «Просвіта» в місцевості, де я жив. Кінчаючи деклямацію, в останніх словах, замість зарецитувати закінчення «червоні калюжі», я несподівано випалив: «червоні галузі». Що було причиною цього, сам не знаю. Ну й «випив» тоді

від комітетових, так, що вже на будуче не пробував забавлятися в декляматора. Здається, що це трема, ось так, як тепер.

Скільки ж то думок увіпхається людині до лоба через одну ніч... Здається, що людина лежить, як автомат, ждучи наказу, про ніщо не думає, а однак...

Ось, як тепер... По якого лиха я тут? Мені всього-навсього вісімнадцять років. Трушусь із страху... все одно, щось таємниче тягне людину в цей буревій, що огорнув Рідну Землю. Якось сумнівна думка муляє мізок. Чи нас тих кілька соток, може, тисяч, що підняли зброю, можем вибороти волю своєму народові?.. Ще до цього розпорошені по різних частинах німецької армії. А де решта?.. Де ж той сорокамільйоновий народ, що від віків гне спину?.. Чого ж не зірветься у стихійному гніві й не прожене усіх зайд із своєї землі?

Торгнула мною злість. Чого надіються ті, що сотнями тисяч здаються в полон, кидаючи зброю? Чи думають, що х т о с ь свободу-волю принесе їм у подарунок? Чому не обернуть тієї зброї проти червоного ката, що чверть сторіччя гнобив їх, та не «запанують у своїй сторонці», як співається? Чого сподівається той, хто пережив лихоліття червоного терору, а тепер, не бажаючи воювати за нього, з піднесеними руками та зі словами на устах: «Пан, не стреляй, я тоже україонец — до бабушки й ребят хачу вернутися», — здається в полон. От і все, — «бабушки й ребята», — а хто ж тобі цю в о л ю принесе?.. Нас горстка, чи, може, ті, що тепер лавиною пруть на наші землі?.. Вони дадуть нам в о л ю ?.. Сміх та й годі — чого ж ми такі наївні? Дужий дужого поважає, — а ми?

«...раби нікчемні, греккосії...»

Зараз, хто ж це сказав? Шевченко? Франко? Та байдуже — хто, але правду сказав. Знаю одне, як знають ті всі, що саме тепер, хоч в чужій уніформі б'ють клятву Москву, — е нагода бити, пімститися за вікову зневагу то й б'ем. Хтось знову сказав доречі слова: «Ворог мого ворога — мій приятель», — і це тепер наша девіза. А коли хтось вродився рабом і хоче ним

жити, то «пес му морду лизав», як говорилося на «львівському бруку».

Занадто це все скомпліковане. Маю вісімнадцять років і спати хочеться, як холера. Стає вже холодно, роса вже впала. Й знову кулемет заржавіє. До чорта! Фабрикат военний без оксиди, яка небудь краплина — вже червоніє. Але за те файно б'є.

»...Там скачуть карі коні, там грають скоростріли,
Б'ють шаблями вправо, вліво, щоб серце не боліло, та гей«.

Гарна пісня, бадьора. Здається, що всі вояцькі пісні мають бадьорий ритм. Можливо, що їхні автори спеціально наголошували бадьорий ритм і слова. Адже це правда, що вдаєм героїв-зухвальців, а насправді тужимо за мамою, батьком, братом, дівчиною і Бог зна ще за чим... .

Правда, шаблею не воюєм, та й на коні не гарцюєм, все ж таки моїх вісімнадцять років буквально просякло росою, аж трясу зубами з холоду. Хотілося б встати. Але наказ, не можна!

Від зрошеної землі тягне холодом. Обертаюся знову на плечі, чейже штурмовий наплечник хоч трішки збереже моє тіло від холодної землі.

На сході небосхил почав бліднути. Кущі і молодняк та горизонт на сході виразно відбивались на тлі неба своєю темно-гранатовою краскою. Роса осіла на обличчі, на віях. Яке свіже повітря... .

Дивлюсь на годинник — точно третя тридцять. Холод ще більш дошкулює. То добре — не засну. Кажуть, що над ранком сон найтвердший! Цікаво, чи всі тут на нашій лінії не сплять, так як я? Здається, що ні. Адже кожний свідомий того, що буде за кільканадцять хвилин. Ждемо наказу, й свідомість того не дає заснути. Скільки ж з нас побачить цей ранок останній раз у своєму житті?.. Здається, що так, як я тепер, думає кожний з нас. Чи саме ця причина не дає заснути людині перед акцією?.. Бог його знає. На принагідних квартирах засипляємо скоро. Спимо мертвецьким сном. Не мучать нас ніякі сонні привиди.

Але за це файно б'є.

Стривайте! Чи напевно?!

Нераз, коли приходилося мені мати вартову службу спеціально в тих кількох тижнях фронтового буття, чув я на принагідних квартирах крик, а часом і плач моїх сплячих друзів. Строчав декотрих, що зривалися із свого барлогу, сідали на ньому з широко відчиненими очима і потом на чолі. Що снилось їм? Чого боялися? Чи, може, це було передчуття того, що мало неминуче прийти?

Не знаю. Про це не говорили за дня. Вдень були всі бадьоро-зухвалі. Поводилися свobodно, не згадуючи про кошмар ночі. Деякі з них кілька годин опісля зрощували землю своєю кров'ю. Чи було це передчуття лиха?..

Попереду, десь далеко, здається, в селі, якимось чудом врятований, запіяв когут. Починався день.

І, якби у відповідь йому, заревли позаду нас випали наших батарей. Заскиглив небосхил протяжним виттям.

На село пошибували стада смертоносних стрілен. Година четверта тридцять. По цілій лінії пронеслося різке: «Г о т у й с я !»

Підводжуся з землі, обтрушую з себе росу, рвучко обтираю кулемет та заряджаю його барабаном. Був я вояком штурмових відділів.

ВІДДЯЧИВСЯ

З настанням сумерку курінь фюзілієрів Дивізії «Галичина» заквартирував у лісі поблизу першої бойової лінії. Наказ для куреня звучав коротко: «Відпочивати». Виконання такого наказу хіба не треба пояснювати в жодній армії світу, тим більше, що курінь фюзілієрів, від самого початку наступальних дій большевицьких з'єднань під Бродами, був майже на протязі останніх трьох діб безперервно в акції. Перекидувано його з відтинка на відтинок. Де лише був прорив фронту, туди кидано курінь. Запеклі оборонні бої, гураганні контратаки, нервові напруження і безперервна чуйність зробили своє.

Вояки були докраю виснажені. Однак тепер, коли опинилися в хвилевому затишку, хоч як перемучені, ходили випрямлені, дивувалися, що не треба «кланятися» кулям та що вони не свистять над головами. Раділи, що Бог змилювався над ними і вони наразі живі. Здається, що про «завтра» ніхто тепер не думав. Вояки бігали від сотні до сотні, від чоти до чоти, відвідували знайомих, розмовляли вголос, надолужуючи тим дні пригнічення й осоружної мовчанки, розмов пошепки там, на передовій лінії. Дивувалися, що так мало їх лишилось. Це вже не був той курінь, що тому три тижні виїхав з Нойгаммеру. Бракувало багатьох, появилися якісь нові обличчя, збільшилося число німців, що прибули зі штабу на поповнення.

Однак перша радість свобідного руху в терені проминула скоро, уступаючи тепер сильному відчуттю втоми, котра огорнула всіх. І хоч земля була вогка від дощу, що падав останніх два дні, вояцтво ломило га-

луззя, стелило на землю, роблячи леговища. Укутувалися вони коцями, цельтами, а то прямо лягаючи в однострої, і засипляли мертвецьким сном. Лише де-не-де були притишені розмови.

У лісі щораз то більше густішав сумерк. На гранатове, вибиване цвяхами зір небо, що пробивалось крізь віття дерев, півдугою виринув місяць, сріблячи легко чатиння сосон і заволікаючи лискучою поволокою листя дуба. Перша година ночі несла глибоку тишу, тільки з віддалі, за лісом, чути були свист і лопотіння пролітаючих стрілен.

Помимо втоми, вістун Олесь Недільський ніяк не міг заснути. Вже й натягнув цельту на голову, рахував у думках «до ста», а все ж сон якось його не брав. Знав уже з досвіду, що по такому напруженні нервів, як це було останні дні, не так скоро прийде до себе. Не був він сльозливо-сантиментальним, ні, адже коли організувалася Дивізія, він уже мав за собою майже повних два роки фронтової служби. Побував зимою сорок першого року на Донецькому фронті. За кілька місяців потім брав участь в офензиві на Сталінград і лише пораненню завдячує, що не загинув або не попав у большевицький полон. Вже в тих часах позвик дивитися на большевиків крізь щербину і мушку рушниць, а приділення до Дивізії ще більш утривало цю звичку. Для нього було ясно: це був ворог, ворог його і його народу, зненавиджений московський молох. Але мучило його що інше, а саме: ось він, Олесь, вступаючи до німецького війська, мусів прибрати нове прізвисько тільки за те, що любив свою Батьківщину і хотів боротися за її волю.

Мучило його це й не давало заснути. Щоб якось відігнати чорні думки від себе, Олесь почав прислуховуватись до розмови, що вели її двоє німців, які лежали недалеко від нього під кущами вільщини. Спершу не звертав так чуйно уваги, але коли в їхній розмові кількакратно повторилася назва однієї місцевості на Підгір'ю, Олесь перетворився в радіоприймач, вловлюючи кожний найменший звук.

Говорив, чи радше оповідав, один із них. Другий лише час від часу кидав якийсь запитання.

Олесь слухав і з кожним зловленим словом до грудей підходила гаряч, очі наповнювалися сльозами. П'ястуки до болю стискалися.

Обидва німці, не підозріваючи, що можуть бути підслуховані, продовжували свою розмову.

— Менш, зі вар айн вундершенес медхен... шлянк, шварцгерінг унд ауген... Ах, я вас золь ман шон заген, айне зельшене шенгайт фірвар... Унд ві зі штарб... штольц ві айне фірстін.

— Гаст ду дас гезеген, варст ду дабай?

— Іх вар ін айнем егзекуціонскомандо... цвай унд драйсїг бандера бандітен унд авх зі унтер денен...*)

Олесь розумів кожнісеньке слово, і вони гострим ножем краjali його душу... Хто ж, як не його сестра, вчителювала в тому селі, про яке згадує цей кат. Про кого ж іншого може бути мова, як не про неї?.. Вона ж чорноволоса, а люди говорили, що це ходяча краса. А може він, Олесь, помиляється, може, недочув, а може, це лише сон?.. Протер очі, злегка вдарив себе по лиці. Ні, не спить, значить, це правда... Значить, цей кат, що лежить тут біля нього, стріляв, а може й знущався над його сестрою. А може, били її, так погестапівськи!.. Адже сам він був у їхніх лабетах наприкінці сорок першого року, коли його, як члена Похідних Груп, арештували в Україні. Мав щастя; вдалось йому втекти і, вдаючи колишнього полоненого червоноармійця, пристати до німецького війська в ролі перекладача. Перед перенесенням до Дивізії Олесь побував у своїх рідних, відвідав сестру, яка була учителькою в тому селі, про яке згадують обидва німці. Від неї знав, що має зв'язки з визвольним підпіллям.

*) — Чоловіче, то була чудова дівчина... Струнка, чорне волосся і очі... Ех, що більше говорити, краса та й годі.

— І ти то бачив... був там?

— Я був в егзекуційній хоті... тридцять два бандерівських бандити і між ними вона...

Не віраджував її від цього, знав, що справжня українська людина не може в цей грізний час стояти осторонь боротьби, коли з усіх сторін усякі ворожі зайти, винищують український народ. Для нього було це зрозумілим, було законом: хочеш вільно жити — мусиш боротися. Але... Боже! Боже! І чого ж це доля так гірко нас випробовує?

Олесь зірвався на ноги. Трясло ним, немов у лихоманці. Лице вкрилося потом. Підняв свій виряд, рушницю... Розглянувся, немов хотів щезнути, заpastися під землю... Ступив два-три кроки, врешті зрезигновано кинув об землю вирядом і сам упав, заходячись тихим рвучким риданням. Злість і ненависть розпирали груди, до болю затискав п'ястуки в безсиллі. Що вдіяти?.. Що вдіяти?.. Підійти до них і випалити в ті дві потвори в людській подобі? А потім?.. Що потім?.. От це безсилля і це безвихіддя з нього, найбільш мучило. Фізична втома, як і щойно пережите, склалось на те, що Олесь навіть і не спостеріг, як попав у глибокий сон. Не відчував навіть, як до нього крадькома підійшов Роман Братківський, кулеметник з його роя, і ліг побіч нього.

Олесь пробудився вдосвіта разом з іншими. Спершу здивовано глядів, що хтось біля нього спав. Адже пам'ятав, що лягав сам. Але по хвилині пригадав собі все. Глянув на сторону... По німцях навіть сліду не лишилось. Видно, що вже встигли зібратися. В лісі була мряка, що під подувом раннього вітру коливалась, немов легкі морські хвилі. Із-за такої «хвилі» несподівано вийшов Роман, обтяжений амуніцією й казанком, з якого парувала кава.

— Ну, що ж, Олесю, не зле нам тут, — крізь зуби просичав, — не зле, шляк би його трафив!

Олесь мовчав, не розуміючи про що йдеться.

— Ти знаєш, що вони з нашими там виробляють? — важко зідхнув Роман.

Десь за лісом грюкнуло кілька вибухів.

Олесь далі мовчав, не розуміючи, що Роман має на думці. Він мовчки простягнув руку по свій казанок.

А Роман балакав уривчасто і з сарказмом:

— Чи вони цілком подуріли?.. Як погодитися з тим?.. Частина молоді, от таких, як ми тут, що прагнуть знищення большевицького ярма в Україні, б'ються пліч-о-пліч з ними проти спільного ворога, а вони вдома арештовують, розстрілюють їм рідних. Чи є сенс жертвувати собою саме тепер і тут, разом з ними? Чи в майбутньому не викляне нас історія? Олесю! Олесю! Як погодитися з тим, як важко думати про те, а зокрема тепер і тут, саме тут? І попереду ворог, і побіч тебе ворог, хоч удає, а може й не удає, може, справді от цей Шмідт, Крігер та інші мають нас за своїх приятелів-друзів по зброї, але чи заважаються вони, в імені наказу, розстрілювати твоїх, моїх, наших рідних, друзів? А думаєш, що таких убивців нема тут, між нами?.. Ще й хваляться, зарази!

Олесь підніс здивовано очі, а Роман казав далі:

— А так, так! Якби ти чув їхню розмову, ти б інакше думав про цей засраний «герренфольк».

— Ти чув? — радше ствердив, ніж запитав Олесь. Роман, потакуючи, кивнув головою й додав:

— Ніччю я біля двох таких лежав і чув усе... Це, здається, про твої околиці балакали... — А бачучи, що Олесь переживає те, що почув, додав: — Варто «діда» при першій нагоді вислати «нах гіммелькомандо»?

— А навіщо?.. — запитав Олесь.

— Думаю... — почав Роман, — як віддячитись йому, як пригадати, що...

— І навіщо? — знов перебиваючи, питав тихо Олесь. — Може, думаєш, що від цього стане мені легше? Чи думаєш, що не зробить він із цього вжитку? Ох, Ромку, Ромку, — поклепав його по рамені, — тут, де на кожному кроці чигає смерть, стати катом для будь-що-будь товариша по зброї? Ні, помиляєшся. Я вірю в Боже Провидіння, і коли він це зробив з розмислом, з охотою, виконуючи наказ, винагородить його за це Бог! А Він єдиний справедливий Суддя. Ось бачиш сам, в якій ми опинилися ситуації... разом з ни-

Не віраджував її від цього, знав, що справжня українська людина не може в цей грізний час стояти осторонь боротьби, коли з усіх сторін усякі ворожі зайді, винищують український народ. Для нього було це зрозумілим, було законом: хочеш вільно жити — мусиш боротися. Але... Боже! Боже! І чого ж це доля так гірко нас випробує?

Олесь зірвався на ноги. Трясло ним, немов у лихоманці. Лице вкрилося потом. Підняв свій виряд, рушницю... Розглянувся, немов хотів цезнути, запастися під землею... Ступив два-три кроки, врешті зрезигновано кинув об землю вирядом і сам упав, заходячись тихим рвучким риданням. Злість і ненависть розпирали груди, до болю затискав п'ястуки в безсиллі. Що вдіяти?.. Що вдіяти?.. Підійти до них і випалити в ті дві потвори в людській подобі? А потім?.. Що потім?.. От це безсилля і це безвихіддя з нього, найбільш мучило. Фізична втома, як і щойно пережите, склалося на те, що Олесь навіть і не спостеріг, як попав у глибокий сон. Не відчував навіть, як до нього крадькома підійшов Роман Братківський, кулеметник з його роя, і ліг побіч нього.

Олесь пробудився вдосвіта разом з іншими. Спершу здивовано глядів, що хтось біля нього спав. Адже пам'ятав, що лягав сам. Але по хвилині пригадав собі все. Глянув на сторону... По німцях навіть сліду не лишилось. Видно, що вже встигли зібратися. В лісі була мряка, що під подувом раннього вітру коливалась, немов легкі морські хвилі. Із-за такої «хвилі» несподівано вийшов Роман, обтяжений амуніцією й казанком, з якого парувала кава.

— Ну, що ж, Олесю, не зле нам тут, — крізь зуби просичав, — не зле, шляк би його трафив!

Олесь мовчав, не розуміючи про що йдеться.

— Ти знаєш, що вони з нашими там виробляють? — важко зідхнув Роман.

Десь за лісом грюкнуло кілька вибухів.

Олесь далі мовчав, не розуміючи, що Роман має на думці. Він мовчки простягнув руку по свій казанок.

А Роман балакав уривчасто і з сарказмом:

— Чи вони цілком подуріли?.. Як погодитися з тим?.. Частина молоді, от таких, як ми тут, що прагнуть знищення большевицького ярма в Україні, б'ються пліч-о-пліч з ними проти спільного ворога, а вони вдома арештовують, розстрілюють їм рідних. Чи є сенс жертвувати собою саме тепер і тут, разом з ними? Чи в майбутньому не викляне нас історія? Олесю! Олесю! Як погодитися з тим, як важко думати про те, а зокрема тепер і тут, саме тут? І попереду ворог, і побіч тебе ворог, хоч удає, а може й не удає, може, справді от цей Шмідт, Крігер та інші мають нас за своїх приятелів-друзів по зброї, але чи заважаються вони, в імені наказу, розстрілювати твоїх, моїх, наших рідних, друзів? А думаєш, що таких убивців нема тут, між нами?.. Ще й хваляться, зарази!

Олесь підніс здивовано очі, а Роман казав далі:

— А так, так! Якби ти чув їхню розмову, ти б інакше думав про цей засраний «герренфольк».

— Ти чув? — радше ствердив, ніж запитав Олесь. Роман, потакуючи, кивнув головою й додав:

— Ніччю я біля двох таких лежав і чув усе... Це, здається, про твої околиці балакали... — А бачучи, що Олесь переживає те, що почув, додав: — Варто «діда» при першій нагоді вислати «нах гіммелькомандо»?

— А навіщо?.. — запитав Олесь.

— Думаю... — почав Роман, — як віддячитись йому, як пригадати, що...

— І навіщо? — знов перебиваючи, питав тихо Олесь. — Може, думаєш, що від цього стане мені легше? Чи думаєш, що не зробить він із цього вжитку? Ох, Ромку, Ромку, — поклепав його по рамені, — тут, де на кожному кроці чигає смерть, стати катом для будь-що-будь товариша по зброї? Ні, помиляєшся. Я вірю в Боже Провидіння, і коли він це зробив з розмислом, з охотою, виконуючи наказ, винагородить його за це Бог! А Він єдиний справедливий Суддя. Ось бачиш сам, в якій ми опинилися ситуації... разом з ни-

ми... Питаю ще раз: чи ж маю бути я тут для них катом?..

— Але ж ти, Олесю, романтичний, — майже з презирством сказав Роман. — А дивись на наших «воріженьків», вони й тут ставляться до нас, як до чогось нижчого.

— Дай спокій із своєю «філософією», — різко відрубав Олесю і, як би це його зовсім не торкалося, додав: — А ти знаєш, що він говорив про мою сестру?

— А ти?..

— Замовчи... Добре?

— Ну, нічого... Я лише хотів...

— Дай спокій, краще збирай свої «клямоти», чуєш, уже кричить десятник на збірку.

Мовчки зібрали свій виряд і мовчки подалися на місце збірки.

На лісовій галявині зібрався проріджений курінь. Знову той самий наказ: здержати ворожий наступ, прикриваючи в той спосіб відступаючі частини.

По півгодинному марші сотня за сотнею, вийшовши з лісу, займали оборонні становища. Якісь недокінчені окопи, принагідно викопані доли. Був уже найвищий час. Передпілля аж кишіло від наступаючих ворожих лав.

— Кулемети на крила! — кричить хорунжий Базюк, сотенний другої сотні, в якій були Олесю Недільський і Роман Братківський.

Похапцем Базюк розподіляє вояків на становища, вказуючи кожному з них ціль.

— Бачиш? Подивись крізь два пальці. Щоб між цим куцем і деревом муха не пролетіла!.. Зрозумів? Будемо боронитися доти, доки не прийде наказ відступати... хіба прийде запізно...

Боронилися. Спершися об стінку окопа, врившись в землю, відстрілювалися. В сусідстві Олесю бахкають рушничні постріли. Микола Пришва і Денис Заяць судорожно притискають приклади рушниць до рамена, розпочавши цим бойову працю. Постріл, підйом голови і швидкий рух руки, — приціл, — знову постріл.

Увага! Поче крило!..

Ворожі постаті на передпіллі припадають до землі. Деякі з них займають становища за принагідними горбами. Відстрілюються. Ошелешені несподіваним і сильним вогнем, стріляють навмання. Заязготів кулемет Романа, і в'язанка гейзерів розцвітає між лежачими постатями. Лишаються на їх місці знівечені кукли. Тим часом уцілілі ворожі лави прямують уперто в раз обраному напрямку.

— Увага! Поче крило! Доходять до лісу! — кричить на все горло хорунжий Базюк.

Роман, звернувши кулемет у ту сторону, строчить безперебійно довгими чергами.

До вух в'їдалося гучне гуркотіння гарматних випалів. Це була з-заду дивізійна артилерія. Запах екра-

зиту дедалі ставав відчутнішим. Вібруючі звуки то зливалися в одне грізне гудіння, то розпадалися на окремі пронизливі чи низькі рокотливі звуки. Повітря дрижало від бомбувань. Лязготить смерть із кулеметних цівок.

— Ну, й дере, зараза!.. Олесь! Подай ленту... пошлю навздогін кацапам, — кричить Роман.

Заладувавши кулемет поданою Олесем лентою, Роман застрочив довгою чергою по втікаючих ворогах.

Здається, це був якийсь розвідувальний відділ, що необережно висунувся надто наперед, а стрівши сильний, нагальний вогонь оборони, відступив назад. Те гірше, як виявилось, наступило пізніше. Наразі гарячкова пальба поволі слабнула. Вояки куреня без наказу поправляли свої становища, вкопувались глибше в землю. Настало хвилеве відпруження. Поміж становищами пробігали зв'язкові, підстаршини, старшини. Кожний зайнятий своєю справою.

Олесь і Роман упорядкували своє становище і, спершись об стінку окопа, спостерігали передпілля.

— Олесю! Ти бачив їх? — спитав Роман.

— Кого?

— Ну, тих швабів.

— ?

— Знаєш, — продовжував Роман, не діждавшись відповіді, — я чув їхню розмову, бачив, як ти встав із свого леговища, зрозумів, що й ти мусів чути, а над ранком, коли пробудився, бачив, як вони збиралися. Збиралися поспішно, як би чогось сподівалися, чи, може, догадувалися, що ти їх розумів. Здається, що вони з іншої частини... Як ти думаєш?

— Або я знаю? Здається, зі штабу... Їх було там доволі... Зрештою, не нагадуй, — і Олесь зрезигновано махнув рукою.

Тепер обидва мовчали, були зайняті спостереженням передпілля. Перед ними стелився пагорбуватий краєвид. Вузькі смужки піль, порізаних межами, куці, гайки. Саме там чайлась небезпека. Наразі на їхньому відтинку запанувала абсолютна тиша. Десь зліва

і справа долітала до вух нерівномірна гарматна пальба. Вона то набирала сили громовиці, то знову спадала до осіннього «капуснячка». Така стрільянина на «старих» фронтових вояків робить таке враження, як коліскова пісня матері на немовля, тим більше, коли на відтинку, який займають, панує тиша. Саме так за спокійливо вплинула ця артилерійська «симфонія» на Олесь, який, спершись головою на окіп, навіть і не зчувся, як опинився в «країні Нірвани».

Це «найгірше» почалось раптово. Несподіваний сильний вогонь з усієї ворожої зброї підняв бурю в цьому, здавалося б, затишному куточку, зриваючи на ноги увесь курінь фюзілієрів. На обрії витрискували водограї вогню, землі, заліза, що з кожним ударом об землю зближувалися невмолимо до становищ куреня. Було вже добре по полудні, і липнече сонце невмолимо смажило стікаючу кров'ю землю. В одному моменті терен довкруги окутався розривами, наситився їдким димом піроксиліни. Зацокотіли на всі лади кулемети, рушниці. З горба, що заслонював обрій, у підбіжках сунули ворожі розстрільні.

Олесь і Роман, пробуджені нагальним вогнем, в один момент зрозуміли грізну ситуацію. Без зайвої метушні, поспіху, прецизно виконували свою вояцьку повинність. З хвилиними затримками строчив довгими чергами їхній кулемет по наступаючому ворогові. Зайняті своїми «цілями», — що їх щораз то більше вистало на передпіллі, — навіть не запримітили, що з обох сторін слабшає оборонний вогонь їхнього куреня. Полонила їх в цілому гроза, що сунула спереду... А це був ворог...

Аж несподіваний голос їхнього чотового хорунжого Базюка: «Ви що, не чули?!» — вирвав їх з їхньої завзятости.

Звернули на нього здивований і запитливий погляд.

— Відступаємо! — гукнув до них.

Зірвалися. Впорядкували на собі виряд та хильцем подалися за Базюком.

Чота відступала поволі, метр по метрові. Базюк йшов останній. Цілком захрип від крику, старався заховати спокій, однак — ні, неправда, не можна! Боявся катастрофи. . .

— Щади амуніцію!

Большевики витягли свої «максими» цілком близько, заглядали дулами в самі очі, злосливо кусали, несподівано, як з-під землі. Чота відступала, немов ранений звір, відгризаючись від тічні мисливських собак. Вона воліклась, тягнучи з собою поранених.

Базюк, вимахуючи машин-пістолем, кричав:

— Без паніки! Відступай у порядку! Підніми зброю!

Відворот був важкий. Земля, поплутана сувоями колючого дроту, найжена кущами, переорана вибоїнами гранат. . . Ноги спотикалися, плутались від умучення.

Роман біг останнім. Час від часу зупинявся, прилягав за якимсь принагідним горбочком, і посилав кулеметну чергу найбільш агресивним солдатам. Хоч часто й не бачив ворога, стріляв на відгомін голосів, на черги ворожого кулемета. Мимоволі він і Олесь, котрий ні на хвилину не відступав від нього, опинилися в арієргарді відступаючого куреня. Олесь став тепер муніційним стрільцем та вгинався під тягарем трьох муніційних скриньок. Може, тому й Роман частіше зупинявся, щоб помімо наказу, вистріляти частину амуніції, а тим самим облегшити тягар Олесеві.

Саме збігали в якийсь ярк. Роман зайняв становище і знову залопотіла крикливим вереском кулеметна черга. Недалеко справа бігли хильцем запізнені воляки куреня. Раптом один із них захитався і впав на землю, решта, важко дихаючи, збігла в ярк і тут зараз же зайняла оборонні становища, обстрілюючи наступаючого ворога.

Крізь гул бою, з місця, де перед хвилиною впав вояк, почувся розпачливий крик:

— Камераден, гільфе!.. Майн Готт!..*)

*) — Друзі, помочи! Мій Боже!..

Ранений хрипить і пробує піднятися. Його голос приглушує раптова черга ворожого кулемета. Побіч упалого витрискують маленькі земляні гейзери.

Роман прицілюється до невидимого йому ворожого кулеметника, коли раптово затупотіли чийсь ноги біля нього.

— Верни! Здурів! Верни! — Не встиг схопити Олеся за ноги. А той, схилившись, біг щосили в сторону раненого вояка.

— А йому що? — хорунжий Базюк кинув здивований запит, не то до себе, не то до Романа. А й на диво, ворожий кулемет на момент замовк, видно, що одчайдушність Олеся ошелепила навіть ворога.

— Хлопці, не стріляти! Не стріляти! — верещить Базюк.

І чого це він?.. Саме він? — белькоче Роман, що аж позеленів від тривоги.

Олесь тим часом уже прикляк біля раненого, розіпнув пояс, підніс вояка, підставив плече і рушив. Тепер біг, скільки було сил, в сторону спасеного ярка. Нараз злісно застрочив довгою чергою ворожий кулемет. Посипалось обтяте кулями гілля дерев, але було запізно. Олесь дослівно вкотився з раненим до ярка й обережно поклав його на землю.

Ранений із вдячністю глядів на свого рятівника. З невеликої рани на шиї пульсувала кров, заливаючи ковчир і однострій. Олесь отямився, прожогом вийняв пакет першої допомоги, підніс голову раненого і вправно наклав бандаж. Перев'язку було скінчено, однак грубі білі сувої бандажу швидко просякали кров'ю, очі раненого западали глибоко в очодолі, життя виходило з ним у міру, як багрянела перев'язка.

— То він. . . — почувся зніяковілий голос Романа, і Олесь здивовано підніс голову.

— ?..

— Це той, з ночі. . . пізнаю його. . . адже ранком бачив. . . пізнав, — шепотів до себе Роман, якого Базюк звільнив від кулемета.

Олесь звернув погляд на раненого. Коротко об-

стрижена голова із волоссям кольору дорілого збіж-
жя, і сині очі, які із вдячністю гляділи на Олесь.

— Вайст ду дас, дасс ду майне швестер ершосен
гаст?..*) — слово по слові, із притиском говорив Олесь,
вдивляючись у смертельно бліде лице раненого.

Німець зіштвнів. Його голубі очі вп'ялилися в
лице Олесь із зв'язною тривоною.

— Майн Готт... Майн Готт...**) — рука
раненого схопила долоню Олесь, конвульсійно стиска-
ючи її, а очима, які вже відтінювали смерть, благав...
Чи розумів?.. Чи пригадав собі?.. Видно, що так, бо ще
порушив головою, глянув притомно, переніс погляд на
Романа, щось, хіба як би здивування, замиготіло в йо-
го зіницях, повіки опали, витискаючи краплини сліз
у кутиках очей. Рука ще раз стиснула долоню Олесь,
уста викривилися в ледь помітній усмішці, і ранений
немов би запався сам у собі.

— Кінець... — почув Олесь шепіт Романа. Гля-
нув на нього. Стрінулися їхні погляди і довшу хвили-
ну лишалися в тій позі. Здається, в цей момент була
довкруги абсолютна тиша.

— Ось і віддячвся ти йому... — глухий шепіт
видобувся з грудей Романа.

НАСТУП ПАНЦЕРІВ

Меркли зорі. Прямо на сході розпливалась темінь
ночі, небо набирало каламутно-блакитної барви. Спе-
реду посіріло поле. Обрій надалі лишався чорним. Ліс.
Холод ранку.

Зірвався, стукнув об землю ногами, потер руки.
Вояки спали сидячи, схиливши голови на рамена, на
коліна, або прямо відкинувши їх назад. Уста мали від-
криті, лица збілілі, неначе мертві. Стрелець Войнило
прямо витягнувся на дні окопа.

Стояла повна тиша. Навіть у недалекому селі за-
тихли собаки, не відзивався ще півень.

Хорунжий Тихоліз рушив окопом. Залога важко-
го кулемета трималася: стрелець перший, Василь Федь-
ків, уродженець Підгір'я, і двоє амуніційних, Любак
і Тхір із Перемишляниці. Цей останній, очевидно,
мусів привітати хорунжого дотепом, щось на тему
свого прізвища. Хорунжий Тихоліз, сміючись, лягнув
його по рамені.

Йшов і дивився на сплячих, немов би підбадьоре-
ний словами Тхіра в цій незavidній фронтівій дій-
сності. Пригадував собі все, що знав про кожного з
них, що скріплювало в ньому віру й дружбу в цей гурт
молодих юнаків, що так було потрібне саме тут, на
передовій лінії фронту. Щоб хоч у тому знайти проти-
вагу і хвилеве забуття неясної і грізної ситуації, яка
заіснувала два дні тому і тепер позирала на них із пе-
редпілля.

Ось Лукасевич, співтовариш гімназійної лавки ще
з перед 1939 року, вічно чимсь заклопотаний, Осип Кі-
насевич з Любачівщини, веселий, трішки наївний на
свій вік, перейшов не одне, «нюхав» польську тюрму
і перебував на Донбасі в 1940 році. Ось знову нахму-
рений, однак педант у кожному русі — Притула Яків

*) Чи ти знаєш, що ти розстріляв мою сестру?..

**) Мій Боже... М і й Б о ж е ...

з Коломиїщини, Євген Червінський — хлопець, немов мальований, студент Трач, Осипенко Микола, колишній червоноармієць, а тут знову двоє нерозлучних братів Мельниченків з Волині, що тепер щось нищепорять біля своєї «офенрори», і назустріч Тихолізу посилають привітну усмішку.

Хорунжий Тихоліз затримався. Щось важке лягло йому на серце. Не міг вповні опанувати себе. Щось непокоїло його. Так як перед роками, тоді, коли ще був звичайним стрільцем в одній з німецьких дивізій, що нестримно рвалися вперед в 1940 році. Так, але... тоді був він лише стрільцем, і нічого більше його не обходило, тільки його Я... А тепер? Адже він відповідальний за цю горстку людей, яку йому доручили і які йому вірять. Чи може він своєю поведінкою довести до того, щоб ті, довірені йому люди, перестали вірити в нього?.. Він знає, що за кілька тижнів і місяців перебування на передовій лінії вояки навчаться тримати «в ризах» почуття страху, відрізняти мелодії гранат, плач розривних снарядів, виття важких гарматних стрілен. Чуйне вухо вояка знає докладно, які звуки приносять небезпеку. Хто пізнає цю музику війни — перстає «бити поклони снарядам».

Журбою хорунжого Тихоліза було, чи справді вояки пізнали цю «мелодію війни» і чи не будуть «кляняться» там, де не треба, чи не завагаються в критичний момент, коли такий прийде.

Глянув на годинник. Четверта тридцять. Мимоволі пригадувався, чи не варто розбудити всіх, однак не вспів.

Бо нагло ліс, який уже цілком позбувся світанкової імли і стелився чорним пасмом між сірою плахтою поля і яснішим сіро-блакитним небом, той ліс, що від двох годин був оповитий тишею, — гаркнув цілою своєю широкістю, гаркнув і заревів, гаркнув і загудів.

Ліс ревів і гудів. Як тоді у донецьких степах в 1941 році, але тепер потужніше і ближче. Позривались із дна окопів вояки, вискочили, припали до руш-

ниць. Гук приглушував голос, дзвенів тисячами дзвонів у скронях.

Хорунжий Тихоліз із далековидом при очах. Але нічого не видно, тільки ближче простелилось хвилясте поле із збіжжям і картоплею, а далі темінь таємничого лісу. І гул, гул...

Артилерія? Ні блисків, ні виття, ні вибухів. Тільки гул. Повідомити сотенного Бергера? Навіщо? Адже цей лоскіт збудив би й померлого.

Гул, може, минути дві, і нагло як би справа почав тихнути, зате вухо вловило нові звуки — брязкіт заліза. Це рушили в атаку танки.

«Танки! Танки!» — летить здушений крик крізь скопи. Далековид показує збіжжя, чорний ліс, між ними рух, щось, як би невидима рука встановлювала прямокутні коробочки.

— Один, два... чотири... Але й багато їх лізе, — перекрикує Червінський виття моторів.

Ось одна і друга сильвета в маскувальному однострої, з рушницями, пригорблені.

— Не стріляти! — Тихолізові затинається голос. — Не стріляти, це вертаються Воробець і Лящ із передових стійок.

До окопу, важко дихаючи, ввалюються обидва. В очах таїться страх. Танки, танки! Тільки нерви тримати в купі. Танки, прямо танки, і нема на це ради. Хорунжий Тихоліз гарячково пригадує собі все, чого його вчили на тему танкової атаки на старшинському вишколі, і те, що вже мав змогу пережити на східному фронті. Тільки спокій. Не хвилюватися. Поперше, чи готові «офенрористи»? Припустити танки по змозі на віддаль, щоб кожний стріл був певний ціли.

Із зусиллям Тихоліз обнижує голос. Чоло зрошує піт. Він затискає п'ястуки й каже:

— Не стріляти! Подам команду!

Вже і без далековида можна розпізнати присадкуваті зариси танків «Т—34». Гонять, як шаленні! Дим за ними, і в тій брудно-сірій авреолі можна бачити їхні сплющені пащі з тоненькими дулами гармат.

Вояки Дивізії при рушницях, декілька з них приготують «фавстпатрони», шукаючи приписової віддалі на запліччі. З напругою вдивляються в передпілля. Декілька пар очей звернені на хорунжого Тихоліза. Числять на нього. В ньому вбачають порятунок.

— Приціл сто п'ятдесят метрів. Вогонь на мою команду, сальвами. Подай далі! — Хорунжий Тихоліз обтирає зрошене потом чоло. Дві «офенрори», кілька «фавстпатронів», — обраховує в думках.

Скільки є танків? Треба почислити. Звіт. Один, три, вісім. Там, у куряві, ще кілька.

Перед очима дивізійників стають танки подовгастими. Бачуть їх, як ззаду валить дим, як мокрими клаптями летить на боки земля. Видовжуються, як би пересувалися направо. Тихоліз зрозумів, що вони пробиваються до шосе і вдаряють на другу чоту. Полегша? Полегша і страх одночасно. Дотепер розгарячкований, у напнятих нервах, не відчував страху. Тепер страх: як дадуть собі раду вони? Чи встояться перед цією кучою з заліза, котра жене на них? Далекovid. Бачить жовтаву рису окопів. Двіста метрів, кілька кулеметних гнізд, нічого більше. Вони в долині, і йому з його становища видно їх, як на долоні. Ось блиски пострілів... Є... дістав один. Чорний густий дим окутав тудуб потвори, стелиться землею. Але другі вточуються на окопи, проскочили їх і женуть. До окопів під'їжджає друга хвиля залізних потвор. Якась силвета в маскувальному однострої вискочила з окопу, за нею ще кілька. Згорблені, біжать, падають і лежать... Знову хтось вискочив із окопів... За ними нова хвиля танків... Новий вибух... — дим густий, чорний заслонює краєвид.

Вояки чоти Тихоліза мовчать. Вже не поглядають на нього. Відчуває це він і знає, що думають, знає, що тепер черга на них.

Гул висить над землею.

— Пане хорунжий! — Федьків указав рукою на ліс. Глянув. Нова хвиля ворожих танків.

Тепер, справді, як би цілий ліс рушив на них. Си-

нявий дим заслонив чорне пасмо обрію. Тепер уже їх напевно не мине. Добре, що хоч потічок перед їхніми становищами, коли зупиняться перед ним подасть команду.

— Верещинський, збігайте до сотенного, — кричить Тихоліз, — довідайтесь, що з другою чотою.

— Пане хорунжий... самі бачите! — відповів викликаний тремтячим голосом.

— Не базікай... Бігом!

Тихоліз звівся на пальці, сперся ліктями на сипкий пісок окопу. Танки гнали далі, в напрямку направо, але декілька звернулося в їхню сторону. Вже продираються крізь хащі, що розстелилися над потоком. Щоб тільки не «навалили» його вояки. Менше з тим, чи вдасться йому стримати цю навалу, все ж таки на хвилину припинить, а там надійде підмога! А, може, викінчать його так, як другу чоту? Але тепер уже хіба там позаду знають... Він своє завдання сповнить.

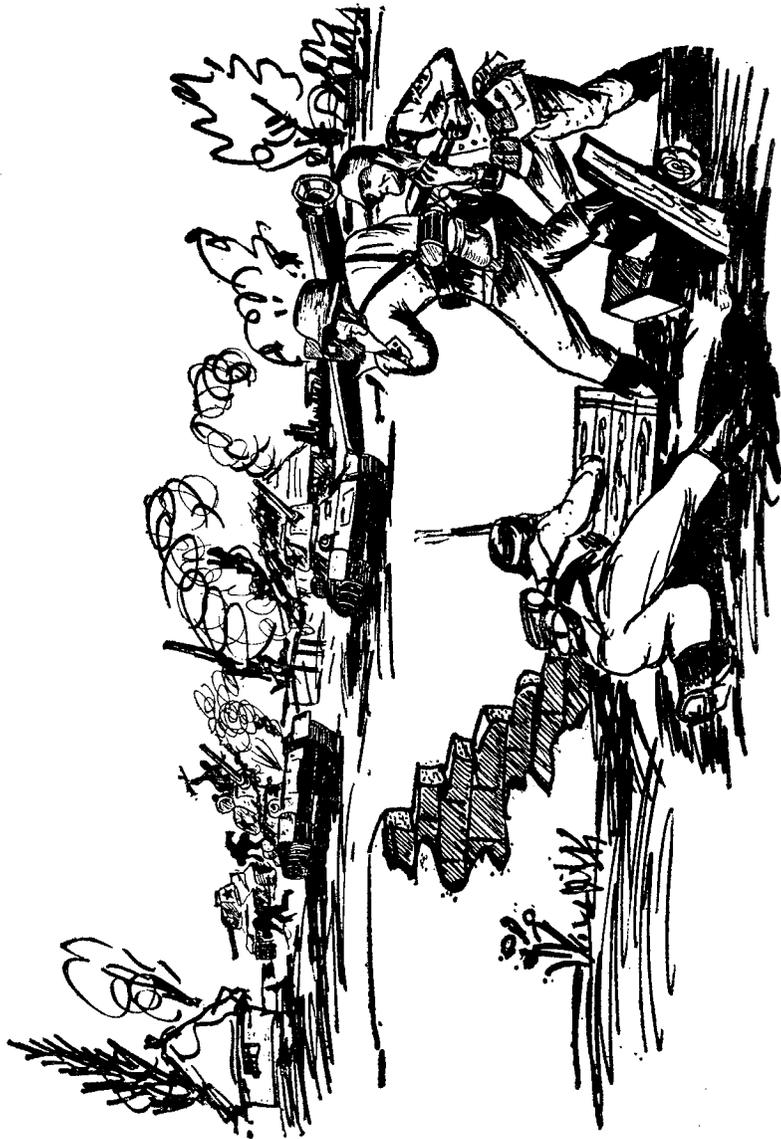
Як доповзуть до потічка, не скоріше, дасть наказ стріляти. З трудом відриває зір від передпілля. Кільканадцять шоломів над окопом, рушниці, «фавстпатрони», пальці на спускових язичках, лиця напружені. При кулеметі Федьків і Тхір, цьому останньому навіть і тепер не сходить усміх з лица. Бездумність, чи, прямо, простодушний сміх?

Танки. Вже не лише безформні брили заліза, але можна розпізнати навіть найменші деталі, номери. Тихоліз держить гранату в руках, пальці побіліли від напруження. На них прямує чотири танки. «До потічка! Не скоріше...» — думає Тихоліз.

Ось уже перший доліз до потоку, загамовує, немов би боявся води. Біля нього другий повертається укісно до них.

— Вогонь! Сальвами!

Окіп тріснув випалами. Засичали «офенрори». Через півсекунди оглушливі вибухи, яскравість блиску й густий чорний дим. Загорівся той, що проходив укісно, а той з-над потоку, як би принаглений їхнім вог-

Окіп тріснув вибухами. Засичали «офенрори»...

нем, рішився, скочив уперед, плюснула вода на боки, полетіло довкруги болото, за ним решта два, уже не сповільнюючись, сунуть цілим розгоном.

— Вогонь! Вогонь!

Федьків до безтями натискає руків'я кулемета, строчить прямо в очодолі надбігаючій потворі. І тепер, на мить, коротшу від секунди, Тихоліз бачить, як рій сталевих куль значить чорними цяточками зелено-бурий панцер. Ось танк уже доскочив до окопу прямо на кулемет. Жовтий пісок, немов мутна вода, розсунувся, стінки окопу лопнули, гул мотору і знову торгання вперед, пісок, вереск, далекий від гулу мотору, ввірваний, друга стінка окопу розсунулась, і важкий тулуб панцера проскочив.

— Гранатами! — здужав ще крикнути.

Другий танк наїхав на Червінського, поки він мав змогу кинути гранату. Відхиленого, із закинutoю назад рукою, танк придушив його до стінки окопу.

Третій — прямо на Тихоліза; він стрибнув два кроки вліво, кинув відбезпечену гранату і впав на дно окопу. Тут же, перед ним, над берегом окопу, слабенький вибух. І зараз же на тлі неба квадрати гусениць, пісок, спресована земля. Перед танка загачує задню стінку окопу, знову шматки землі, танковий «живіт», засмалений, забризканий болотом, якісь діри і зад, дишаючий спаленою оливою.

Десь праворуч кілька вибухів гранат. Всі три ворожі танки перевалилися через окіп і погнали далі.

Випльовуючи пісок і протираючи очі, Тихоліз підвівся. Передпілля окутане димом горючого танка, той самий вигляд у стороні другої чоти. З-заду три ворожі танки вже між забудованнями, виринають поломані дерева, якісь трупи, розвалена хата. Танки пристають, стріляють то знову крутяться на місці, немов навіжені.

Три секунди надуми. З дна рову із розваленого становища вилізає старший десятник Лучка. З трудом піднімається, з носа, з вух тонесеньким струмочком тече кров.

— О-о-оо! — белькоче неголосно. Падає, задишаючись.

Знову хвиля притомности. Тихоліз доскакує до нього, пробує звести на ноги. Лучка розплющує збілілі очі. Відкриває уста. Струмок зчорнілої крові.

— Вже по ньому! — хрипить до Тихоліза десятник Кос.

Тихоліз пустив Лучку і той безладно опустив голову між коліна та й застиг у такій позі.

— Федьків і Тхір розчавлені на мазь, — хрипить Кос. — Червінський і Волошин також...

Тихоліз дивиться на окіп. За кілька метрів — розторощена земля. З-під неї вистає дуло рушниці, якась ногавиця з черевиком і червоним кіктем, шолом, розчавлений, як шкаралупа яйця. Може, двадцяттеро уціліло, вилазять із заглиблень окопу. Повідкривані роти, перекривлені шоломи, блукаючий зір. Двоє легко ранених. Що тепер йому робити? Позаду ворожі танки, а спереду...

Почув, що на чоло виступив йому холодний піт. Глянув на групку вояків і нараз усе зрозумів...

— На становища! Ворожа піхота!..

Сам припав до другого уцілілого кулемета, шарпнув ручку зарядника. Залопотіла довга черга. Був найвищий вже час. Бредучи по коліна у воді потоку, крізь дим горючого танка продиралась ворожа розстрільна. Без команди вояки розпочали гарячкову пальбу з рушниць. Хорунжий Тихоліз передав кулемет десятникові Косові, глянув на своїх вояків, бачив зіпрілі лиця, на яких лягла втома і жах. Він відчув ще раз на собі їхні питальні погляди і перший раз у своєму житті усвідомив весь тягар командування і відповідальність за цю горстку людей. Вірили йому, йшли за його наказом, аж опинилися в цих тенетах. І що ж їм тепер сказати? Через хвилину почув себе малим, безсильним, недорослим до цієї ролі. І саме в тій слабій його хвилині заломання досягло його жало ворожої кулі. Гострий удар від шиї до рамена і неймовірний гарячий струм по цілому тілі. Потемніло йому в очах, безвладним рухом руки хотів обпертися на стінку окопу, але вона ховзнула, і він упав. Довкруги все потемніло.

Двоє вояків швидко віднесли його в захисне місце. Помимо перев'язки, рана сильно кривавила, так, що годі було стримати кров.

Десятник Кос перебрав команду.

Через малу хвилину відчув недовірливий погляд друзів-вояків. Зрозумів і відчув цей тягар — надмірний тягар. До болю стиснув губи. Рука сильніше охопила руків'я кулемета.

Ворог задержався, заляг і розпочав сильну стрільбу. Вояки Дивізії відстрілювалися. Десятник Кос бачив, як навіть ранені не сходили з лінії. Ось його рідний брат Василь, цей вайлуватий, з дитячим обличчям. Ліва рука обмотана биндом, на якому великою плямою багряніє кров, підтримує рушницю, стріляє раз-по-раз. Хотів заговорити до нього, однак знову піднялось кілька ворожих постатей. Кос привітав їх довгою чергою з кулемета. Крізь призму прицільника на кулеметі бачив, що ворог звертає направо. Зрозумів, що хочуть їх оточити. Щоб ліпше спостерігати і зорієнтуватися в ситуації, Кос необачно звівся... Легкий удар, де саме? В вухо? І все в очах підскочило, затанцювало. Впав.

— Івась, Івась, що з тобою?..

«Хто ж це так верещить і чого?» — З надзвичайним зусиллям розплющив очі. Пізнав брата. — «Любить мене», — це була його остання думка.

Коли хорунжий Тихоліз опритомнів, думав, що вже смеркається. В затишку якоїсь ями, накритої галуззям, було темно. Здивувало його, що лязгіт бою все ще триває.

— Добре, що ви очунали, хорунжий! — шепнув Остапенко, уродженець Одеси. — Збігаю подивитись, що діється... Може, буду там потрібний, — додав, немов оправдуючись.

Відсутність Остапенка здавалась Тихолізові вічністю. Довкруги стогнали ранені, запах сирій землі мішався з м'ясним запахом крові. А над тим усім панував скажений лязгіт битви, збільшуючися з кож-

вало «щось». Вогкість і невиспаність, все те, що оглядала, що чула, бачила і відчувала крізь призму цих двох суперечностей. В її свідомості затиралась реальність, тратила свої, може, невеселі, однак напевно не безнадійні контури, а на їх місце з'являвся понурий, всевладний смуток.

В такій тиші гризли сухарі, викінчували «залізні порції». Без апетиту мляскали язиками.

— Не їси? — запитав Галевич Химця, дістаючи ножиком консерву.

Химець немов би спав. Мовчав.

— Пізніше може не бути часу на це, — діткнув Галевич рукою чола Химця. Відчув гаряч. — Що з тобою? Маєш гарячку?

Однак Химець мовчав завзято. Справді, мусів мати гарячку. Почував себе, як би пробудився з довгого і важкого сну.

— Що з тобою, Оресте, ти хворий? — зазираючи крізь відхилений «цельтбан», питав стурбованим голосом Галевич.

— Ні! Дай мені спокій, — різко відповів той.

— І чого це ти так денервуєшся? Уже пройшла навала, добре, що не зачепила нас. Ось уже дніс, — говорив Галевич, — побіжу, може, привезли чогось теплого, ну, і пошту. Орест! Встань і уважай! — Ще раз доторкнувся плечей Ореста і почвалав уздовж рова.

Неохоче звівся Химець, поправив на собі вогкий від роси «цельтбан», провів, ось так за звичкою, рукою по замку кулемета і обіперся грудьми об стінку окопу. Щось давило біля серця. Якийсь невимовний тягар наліг на душу. Чи передчуття того, що неминуче має статися?

Поринув у свої думки. Ось уже від дев'яти місяців зносить труди фронтового буття. Мав дев'ятнадцять років і з молодечою наївністю і цікавістю сприйняв перші вибухи бомб у тридцять дев'ятому році. На очах валилася пиха чванькуватої шляхти. З неменшою цікавістю юнака, завербований новою владою, пі-

шов у червону армію. І знову з наївністю і цікавістю сприймав своє довкілля, нове довкілля і нові порядки. Дивувався всьому, а найбільше злидням, які стрічав на кожному кроці в державі «робітників і селян». І хоч сам у своїй юному житті не одне злиденне бачив і пережив, все таки те, що зустрівач тепер, не могло вміститися в його голові. З роду бистроумний, сразу зрозумів, що мовчанка у тій задушливій атмосфері комуністичного режиму ціниться високо. Тому мовчав, ждучи лише нагоди, щоб видістатися на вільне повітря. На цю нагоду довго не чекав. Весною 1941 року їхній полк з цілою дивізією перетранспортовано з далекого Уралу в околиці Рівного. В перших же днях большевицько-німецької війни, що вибухла в червні 1941 року, перебіг на німецьку сторону. Мав щастя, бо в тій частині, до якої перебіг, перекладачем був його шкільний товариш Ігор Галевич. За його заходами Орест лишився при тій частині, тим більше, що не зле володів німецькою мовою. Спершу був при обозі, а потім вже у фронтовій частині. Пробирав писати додому і через родичів Галевича, що жили в так званому Генерал Губернаторстві, і безпосередньо на домашню адресу. Очікував нетерпеливо вістки з дому. А, може, буде щось сьогодні?

Під подувом вітру мряка рідшала, проміння сходячого сонця вкотилося в окопи, а з ними Ігор Галевич, несучи в ідунці гарячу страву.

— Ну, Оресте, маєш каву і гарячу їжу... Готуйся, бо, здається, підемо в наступ. Уже приходить поповнення, — якимось радісно говорив Галевич.

— А тобі що?.. Чи тобі аж так весело, що йдемо в наступ? — іронічно, крізь зуби щидив слова Орест. — Чи весело і смішно буде тобі, коли даси дуба?

— Ти якби знав, що маю для тебе, то носа не хнюпив би...

Не докінчив речення, бо Химець, мов обпарений, кинувся до нього.

— Є лист для мене?

— Є, е... маєш. —

Віддаючи листа, Ігор мимрив:

— Здурів хлоп, чи що?..

Орест, не звертаючи уваги на слова Ігоря, дрижачими руками схопив лист. Хвилину вдивлявся в знайний йому почерк письма, а потім, немов якісь святощі, почав його обертати в руках. Щось стримувало його від того, щоб роздерти конверту... Боявся, чи, може, щось прочував? Врешті рішився, розірвав конверту й заглибився в читання.

Ігоря розсердило таке поступування Ореста і він спершу рішився не відзиватися до нього, а оскільки добіговими ровами почали прибувати вояцькі підкріплення, зосередив всю увагу на тому, що діється в найближчому докільлі. З хвилиної задуми вирвало його придушене ридання і схлипування Ореста. Глянув у його сторону. Він сидів на дні окопу, втуливши голову між коліна, і схлипуючи, повторяв все те саме:

— Все пропало, все, що ж тепер мені робити?..

— Що тобі? Здурів? Так заходиться плачем? Сором, здержися, адже бачиш, що прийшли чужі люди, — і Ігор суворо глянув на Ореста.

Той насилу стримуючи ридання, простягнув до нього листа, кажучи:

— Мені байдуже... На, читай... Читай... Це перший лист із дому...

Ігор з особливою увагою взяв листа і почав читати:

«Дорогий Сину!

Тішить і радує моє серце, що Ти здоров та що почуваєш себе добре. Уважай, прошу Тебе. Скільки років Тебе не бачила, а чи побачу — це Божа Воля. Дуже хотіла б я побачити Тебе після того, що пережила я. Дивно буде Тобі, що пишу лише про себе? Повір, що не хотілося б Тобі писати, знаючи, де Ти тепер. Як Твій батько був минулої війни на фронті, я ніколи не писала до нього про свої турботи. Думала, хай не журиться, приїде у відпустку, то йому розкажу. Так... Це було давно, тоді ще й Тебе не було на світі, але тепер... Щось серце моє віщує, що ми вже ніколи не

побачимося, тому то хочу поділитися з Тобою тим горем, що нас спіткало. Знаєш, Тебе забрали до війська й здається, що мої молитви до Бога охоронили Тебе досі від нещастя, та не охоронили ні Твого батька, ні Марійки, ні Славка. Може, я прогнівила Бога, що лише молилася за Тебе. Але ти був так далеко й не було останньо вістки від Тебе. Але сталось. Напередодні війни большевики перевели масові арештування в нашому місті. Батька забрали з дому, а Марійку і Славка заарештували на вулиці. Що я находилась, щоб хоч вісточку дістати від них. Нічого не допомогло. І аж почалась війна. За кілька днів у нас вже були німецькі війська. Зараз при вступі німецьких військ я побігла разом з іншими людьми до тюрми. Сину, жаль і розпука розриває моє серце, пишучи Тобі це, але що ж вдієш? Твого батька, брата і сестру замордував московський кат. Сотні, тисячі помордованих людей...»

Ігор перестав далі читати. Не смів. Перед очі з'явилися недавно бачені картини спільних братських могил, які прийшлося йому стрічати в час погоні за втікаючим ворогом. Жорстоко розправлялася червона Москва з українським народом на його землі. Львів, Золочів, Тернопіль, Рівне, Вінниця — це одна могила сотень тисяч помордованих невинних людей здичавілими ордами новітнього Джингіс-хана. Ігор Галевич розумів, що повинен тепер щось сказати, однак нічого відповідного не приходило йому на думку. Доперва, по довшій хвилині мовчанки спромігся сказати до Ореста:

— Ти заплатиш їм. Ти заплатиш...

Орест лише махнув рукою.

Галевич нахилився до нього й говорив далі:

— Оресте, опам'ятайся, не будь дитиною. Сталось, не лише ти маєш таку трагедію.

— Дай спокій, не потішай мене. Ну, скажи, для кого мені жити і навіщо? — зідхнув Орест.

— Як то для кого? — здивувався Ігор.

— Чи це мені pomoже, що уб'ю кількох кацапів? Чи я певний, що вернуся цілий додому?.. І кого заста-

ну? Мати стара, чується хворою... Чи доживе, наколи мені вдасться прийти цілим і здоровим? Що ж, кінець. Нема потреби жити!

— Знаєш, хоч я твій приятель, але за твою таку балачку саме тут, на фронті, дав би тобі по щелепі.

— Бо справді, навіщо?

— Щоб помстити смерть твоїх близьких, не згадуючи вже про те, з яким наміром ти вдягнув цей однострій.

— Це їх не воскресить.

— Так пальни собі в лоб, — уже з пересердя бовкнув Ігор. — Ми тут стоїмо в боротьбі з найгрізнішим ворогом людства, а він каже «навіщо».

Ігор чув потребу виговоритися, тому пристрасно продовжував:

— Ти дістав свій перший лист, там лише написано. Я розумію тебе і співчуваю тобі, але чи ти бачив ті масакри по наших містах? Ні! Правда, це не твоя вина, ти не мав змоги, але я ось бачив... Чуєш?.. Я бачив, оглядав це власними очима. Як я тобі оповідав про це, вертаючись із поїздок з батальйонним командиром, ти не хотів вірити. Збував лише відповіддю: «Війна, і люди гинуть»... Але чи ти чув лемент тих людей, що втратили своїх рідних? Так, як ось ти тепер... Але ніхто з них не впадав у чорну розпуку. Тут не плач допоможе. Тут тільки кров і залізо може розсудити нас. Боротьба на життя і смерть. Гинути, як раб? О, ні, брате! Лиш ворожою кров'ю змиємо рани на тілі нашого народу. З чортом піду, як треба, лише бити цю кляту Москву. Так, брате, боротьба на життя або смерть — це девіза нашого теперішнього існування. Очевидно, поплакати можна, адже близькі особи, рідні, дорогі. Але так, як це ти говориш... «навіщо»... — нонсенс.

Вгорі, понад прикриттям імлі, гуділи пропелерами бомбовози.

— Десь за хвилину почнеться наступ, — продовжував Ігор. — Тепер треба мати на все відкриті очі. Тут фронт, і треба уважати й думати. Тут треба відчу-

вати, але з розсудком. Бо це боротьба, саме боротьба, на життя і смерть. І затям одне, Оресте, це кажу тобі на закінчення: всі ми, що боремося за спільну справу, являємося братами. Не хочу тебе потішати, але говорю, щоб ти це зрозумів.

Однак Орест мовчав, а Ігор був так зайнятий балачкою, що не спостеріг, що саме стрілки годинника вказували 7.30 ранку. Було б цілком нормальним, коли б Ігор, заспокоюючи Ореста, не звернув уваги на цю саме хвилину. Звідки міг знати, що воно почнеться саме в цьому моменті.

Мряка прсмовила. Ефект тої «мови» був такий, що привалені неймовірним гуком вояки втратили слух. Здавалося, що це тільки в вухах їм так гуде. Перед ними вибухали водограї землі і стелився дим, в очах гризло аж до яскравого блиску. Старі вояки, що вже пройшли не одну вогневу навалу, дивилися із здивуванням на цю жахливу силу артилерійського вогню.

Є рання весна 1942 року. Саме зараз починається офензива. Південний відтинок східного фронту, по зимових невдачах й застою рухається вперед. Початок так званої літньої офензиви, що дала змогу німцям за кілька місяців дійти під Сталінград.

Пробудилась земля, зрушена сотнями тисяч вибухів, коливалась, немов розбурхане море, скимліла какофонією різноманітних звуків. Вояки щільніше прилягли до стін становищ. Ровами пробігали старшини і підстаршини з готовими до стрілу машинними пістолями. Кричали, вигукували, але серед цього гулу годі було щось розрізнити. Подобали на собак-вівчурів, що зганяють отару овець до купи, відчуваючи близькість вовка.

Ігор Галевич уже освоївся з тим галасом. Поглядав уважливо на вояків, які щільніше наповняли рови, однак найбільшу увагу звернув на Ореста, котрий, скулений, сидів на амуніційній скриньці, на дні окопу, немов дрімаючи.

Орест не спав. Думав. «І пощо дістав він цього листа? Саме тепер, коли не знати, що може статися

за хвилину. Доки не було вістки, не жерла його туга, не відчував тієї непевності, все здавалося, що якогось дня прийде додому й застане, як було... А тепер?.. Після цього листа, що отримав сьогодні... Чи, справді, зрозуміє його Галевич?.. Ось і знову присікався до нього... А чи він винен? Чи не забагато пережив, як на свої роки?.. Але одну рацію має Галевич. Тут і саме тепер треба себе «зібрати до купи»... Чи пощастить йому цього ранку?.. Але ж гуде, гуде... Як вийти під цю зливу сталі і вогню? Але він вийде, вийде і покаже, що він не «мазгай», що помститься, як сказав Галевич, за ті сотні тисяч невинно помордованих... Хай сердиться, але він, Орест Химець, покаже, що він гідний імені вояка».

Орест рвучко звівся із скриньки та обперся на стінку рова.

— П'ятсот наших гирл б'є, — кричить немов би до себе Галевич, коли ж ніхто не може чути. По цілому передпіллю стелиться чорний дим, що часто міняється із сіро-фіолетним кольором. Зробилось мрячно, всі відчули, як би на світ дивились крізь темні окуляри.

Побіч них з'являється чотовий Вінтер і вже не відступає. Поглядає на ручний годинник і щось кричить до пробігаючого вістового. Від вояка до вояка пробігає наказ, поданий десь із правого боку: «Готуйсь до атаки! Готуй зброю!»

Наказ цей облігає всіх. Наелектризовує. Кожний наповняє хлібник гранатами, перевіряє набійниці, осаджує на рушниці багнет. Кулеметники заряджають кулемети барабанами, прикріплюють до пояса запасні, вдягають на шию ремені, готуючись до скоку. По правді, відомо загально, що перед ними досить мілкий потік котрий треба проскочити, потім два ряди колючого дроту і доперва ряд ворожих окопів і бункерів — це все проінструковано кілька днів тому, але як воно насправді виглядає, годі собі уявити.

І нагло перед втисненими до стінки рова вояками з'являється силвета старшини. Він щось кричить і жестикуює. До нього підбігають інші й наслідують

його рухи і жести. Вже і чотовий Вінтер між ними. Галевич кричить щось незрозуміле; помагаючи рам'ям, виштовхує Ореста на верх окопу й сам вискакує за ним. Інші вояки вже масово вискакують із ровів і біжать за своїми командирами. Не вагаються. Зрозуміли: врешті треба бігти. Ціла окутана димом, зрита снарядами рівнина біжить уперед. Орест, що вирвався наперед, дає чергу з кулемета: за артилерією. Перша лінія вояків наслідує його. В какофонію звуків уриваються сухі постріли рушниць, лязгит кулеметів і вривані черги машинових пістолів. Біля потоку голі й поломані дерева, болото. Якісь дошки і колоди. Хлюпоче вода, важкі вояцькі чоботи з трудом відриваються від болотнистого ґрунту.

— Большевицький беріг! — кричить Галевич.

«Якого лиха кричить?» — думає Орест, не розуміючи його слів.

Западаються по пояс у воду, видобуваються із зусиллям під горбок, западаються у доли по вибухах, що вже вспіли набрати води, — це дорога, якою треба пройти до мети. Розірвані артилерійським вогнем колючі дроти чіпляються вояків і калічать необережних. Гірше: побіч починають з'являтися частіше дими від вибухів. Це почала бити ворожа артилерія, загороджувальний вогонь. Однак на це ніхто не звертає уваги, не думає, кожний переповнений одним-єдиним бажанням: якнайскоріше дійти до мети. Де саме це місце — ніхто тепер не задумується. Треба лише бігти вперед так скоро, як дозволяє на це втома, липка земля і саме оті вибухи.

— Вперед! — кричить Вінтер.

Ті, що лежать, уже більше його не чують. Нервозно заклекотіли большевицькі «максими», їм у відповідь — рвучкі вибухи ручних гранат.

«Вже близько ворожих становищ», — мигтить думка в Галевича. В цьому ж моменті побачив, як Орест приліг до землі й пустив довгу чергу з кулемета.

«Що він бачить?» — знову із зацікавленням подумав Ігор.

за хвилину. Доки не було вістки, не жерла його туга, не відчував тієї непевности, все здавалося, що якогось дня прийде додому й застане, як було... А тепер?.. Після цього листа, що отримав сьогодні... Чи, справді, зрозуміє його Галевич?.. Ось і знову присікався до нього... А чи він винен? Чи не забагато пережив, як на свої роки?.. Але одну рацію має Галевич. Тут і саме тепер треба себе «зібрати до купи»... Чи пощастить йому цього ранку?.. Але ж гуде, гуде... Як вийти під цю зливу сталі і вогню? Але він вийде, вийде і покаже, що він не «мазгай», що помститься, як сказав Галевич, за ті сотні тисяч невинно помордованих... Хай сердиться, але він, Орест Химець, покаже, що він гідний імені вояка».

Орест рвучко звівся із скриньки та обперся на стінку рова.

— П'ятсот наших гирл б'є, — кричить немов би до себе Галевич, коли ж ніхто не може чути. По цілому передпіллу стелиться чорний дим, що часто міняється із сіро-фіолетним кольором. Зробилось мрячно, всі відчули, як би на світ дивились крізь темні окуляри.

Побіч них з'являється чотовий Вінтер і вже не відступає. Поглядає на ручний годинник і щось кричить до пробігаючого вістового. Від вояка до вояка пробігає наказ, поданий десь із правого боку: «Готуйсь до атаки! Готуй зброю!»

Наказ цей оббігає всіх. Наелектризовує. Кожний наповняє хлібник гранатами, перевіряє набійниці, оаджує на рушниці багнет. Кулеметники заряджають кулемети барабанами, прикріплюють до пояса запасні, вдягають на ший ремені, готуючись до скоку. По правді, відомо загально, що перед ними досить мілкий потік котрий треба проскочити, потім два ряди колючого дроту і доперва ряд ворожих окопів і бункерів — це все проінструковано кілька днів тому, але як воно насправді виглядає, годі собі уявити.

І нагло перед втисненими до стінки рова вояками з'являється силвета старшини. Він щось кричить і жестикулює. До нього підбігають інші й наслідують

його рухи і жести. Вже і чотовий Вінтер між ними. Галевич кричить щось незрозуміле; помагаючи рам'ям, виштовхує Ореста на верх окопу й сам вискакує за ним. Інші вояки вже масово вискакують із ровів і біжать за своїми командирами. Не вагаються. Зрозуміли: врешті треба бігти. Ціла окутана димом, зрита снарядами рівнина біжить уперед. Орест, що вирвався наперед, дає чергу з кулемета: за артилерією. Перша лінія вояків наслідує його. В какофонію звуків уриваються сухі постріли рушниць, лязгит кулеметів і вривані черги машинових пістолів. Біля потопа голі й поломані дерева, болото. Якись дошки і колоди. Хлюпоче вода, важкі вояцькі чоботи з трудом відриваються від болотнистого ґрунту.

— Большевицький беріг! — кричить Галевич.

«Якого лиха кричить?» — думає Орест, не розуміючи його слів.

Западаються по пояс у воду, видобуваються із зусиллям під горбок, западаються у доли по вибухах, що вже вспіли набрати води, — це дорога, якою треба пройти до мети. Розірвані артилерійським вогнем колючі дроти чіпляються вояків і калічать необережних. Гірше: побіч починають з'являтися частіше дими від вибухів. Це почала бити ворожа артилерія, загороджувальний вогонь. Однак на це ніхто не звертає уваги, не думає, кожний переповнений одним-єдиним бажанням: якнайскоріше дійти до мети. Де саме це місце — ніхто тепер не задумується. Треба лише бігти вперед так скоро, як дозволяє на це втома, липка земля і саме оті вибухи.

— Вперед! — кричить Вінтер.

Ті, що лежать, уже більше його не чують. Нервовно заклекотіли большевицькі «максими», їм у відповідь — рвучкі вибухи ручних гранат.

«Вже близько ворожих становищ», — мигтить думка в Галевича. В цьому ж моменті побачив, як Орест приліг до землі й пустив довгу чергу з кулемета.

«Що він бачить?» — знову із зацікавленням подумав Ігор.

Справді, Орест крізь куряву диму не міг нічого бачити, стріляв так, на всілякий випадок. Зрештою, зарядивши кулемет новим барабаном, побіг далі за іншими. Саме проскочив друге пасмо колючого дроту. Тепер уже всі кричали неймовірно голосно. Кричав і Орест. Артилерія била на дальшій віддалі, здавалося тихше. Большевицькі гранати не робили вже того галасу, рвалися десь позаду них. Химець міг тепер чути стогони ранених і дивувався, що так можна раненому голосно кричати.

У розгарі шаленої атаки Орест не здав собі справи коли і як він ввалився до ворожого окопу. Прямо не розумів цього: злетів у долину, впав. Довкруги себе спостеріг знайомі обличчя, а також мертві тіла ворожих вояків.

— Ну, врешті, — якимось із полегшею зідхнув Галевич, присідаючи до Ореста. — Але гріють... Ти як?.. — І не отримавши відповіді, ніби на оправдання, додав: — Хіба трохи відпочинемо...

Орест мовчки звівся з землі, очима шукаючи догідного становища для кулемета. Взагалі, тепер кожний із вояків похапцем займав оборонне становище. Поручник Вінтер з обдряпаним лицем писав щось у бльокноті, потім видер записану карточку і передав якомусь підстаршині. Той скоро побіг кудись. А тим часом розставляли кулемети, освоювали зайняті становища. Земля ще дудніла, ставало темніше. Вояки стріляли навмання. Орест навшипиньках звівся і дивився вперед. «Темінь і курява, а де ж ворог?» — думав із злобою.

Здавалося, що були відгороджені від цілого світу. За ними й перед ними вогненно-димово завіса. По них також летіли удари. Крізь гул бою почулись крики ранених. Сидіти тут — це певна смерть. Котрийсь із старшин вискочив з окопу, і ніхто хіба не чув його оклику:

— Вперед!

Зараз же зник. Обняла його земля — рухлива, вогниста. Потім вискочив поручник Вінтер, дехто зір-

вався, скочили за ним. Зразу ж огорнула їх темінь, дехто завертав, дехто падав, щоб більше не встати. Галевич зірвався разом з іншими. Бачив, як Орест, звівшись на весь зріст, строчить із кулемета. На мить рідшає дим і очі ловлять зігнуті постаті, що в перебіжках посовуються в їхньому напрямі. Галевич інстинктивно відчув ворога; вихоплює ручну гранату й кидає, а мізок прошиває думка: «Контратака... Де Орест?..» Очі бігають нервово по боках зору аж урешті зупиняються...

Орест Химець урешті бачить ворога. Приліг у якійсь вибоїні по гранатному вибуху, і стріляє короткими чергами. Через призму вирізу і мушку на кулеметі бачить комічно підскакуючі фігурки ворожих постатей... Ось цей ворог, що знищив його рідню... це ті, про яких пише мати... Це вони забрали йому все найдорожче. Вказівний палець правої руки судорожно натискає на спусковий язичок кулемета... Врешті побачив ворога на близьку віддаль і бив уперто й заїло. Сипались густі іскорки пострілів. Лілась течія кулеметного вогню. Вояки, що лежали побіч, вимахували руками. Це йшли гранати.

Серед того грому й диму почувся крик:

— Уперед!

Химець був перший в окопі другої ворожої лінії. Перевісивши ремінь кулемета на шию та обіперши його на бедро, стріляв коловоротом перед себе та біг серед диму ровом, аж врешті об щось спотикнувся і впав. Під рукою відчув щось тверде. Намацав полеву лопатку. Розглянувся. Перед ним суматошилась сіро-зелениста постать. Пізнав большевицький однострій. Розмахнувся і з цілою силою всадив вістря лопатки в цей однострій. Чийсь очі глянули на нього — повторив удар. Пізніше бив на право й на ліво, аж по якомусь моменті спостеріг, що б'є тіло давно вже мертвого большевика. Протверезів і побачив, що залишився сам. Підняв кулемет і погнав за іншими. Було йому легко, надзвичайно легко і якимось дивно весело. Тепер, вибігши з рова, стріляв з іншими до якихось корчів,

з котрих, як йому здавалося, блискотіли постріли. Нараз натискаючи спустовий язичок, відчув, що кулемет мовчить. Припав до землі. Біля нього звалився захеканий Галевич.

— Ну, але ти пописався. Відзначення «муроване!» — кричить Галевич, майже задихуючись.

— Це за лист. . . Мій перший лист — відповідь! — з заїлістю гаркнув Орест, заладуючи кулемет свіжим барабаном.

У ШПИТАЛІ

Часто трапляються хвилини, коли настирливо з'являються передо мною давно знайомі мені люди. Немов би просили слова, щоб залишити по собі слід. Те все, що вони пережили, чим жили до останньої хвилини свого життя, хотіли б розказати, однак бракує їм уст.

До таких людей належить також Роман Лозовський. Я ніколи раніше з ним не зустрічався, ніяка мене з ним не в'язала приязнь. Припадок, як це часто бувало у воєнний час, хотів, щоб ми разом лежали в одній кімнаті військового шпиталю. І ніколи по його смерті ніхто не згадував його прізвища.

Було це пам'ятного літа 1944 року. Німецькі армії відступали на цілій лінії довжелезного східного фронту. Тріщав у своїх підвалинах Третій Райх. Тисячами могил встелювався відступ на сході німецької армії, тисячі ранених, понівечених тіл наповнювало запільні шпиталі Німеччини.

Одним із таких транспортів прибув я із польового шпиталю на остаточне вилікування до одного з більших шпиталів на Шлеську. Там зустрів я Романа Лозовського. На перший погляд, мені здавалося, що він є виздоровцем. Повне, налите лице, оточене густими кучерями чорного волосся, становили яскраву пляму на тлі білої шпитальної подушки, — пляму жагучого життя. Не вмів я ще тоді розпізнати його скорої смерті. Надто сильні рум'янці на його обличчі не зрадили мені його тяжкої недуги. Тим більше, що на моє питання я від нього одержав відповідь, що «незадовго мушу встати, бо за кілька днів приїжджає моя сестра,

Справді, Орест крізь куряву диму не міг нічого бачити, стріляв так, на вслякий випадок. Зрештою, зарядивши кулемет новим барабаном, побіг далі за іншими. Саме проскочив друге пасмо колючого дроту. Тепер уже всі кричали неймовірно голосно. Кричав і Орест. Артилерія біла на дальшій віддалі, здавалося тихше. Большевицькі гранати не робили вже того галасу, рвались десь позаду них. Химець міг тепер чути стогони ранених і дивувався, що так можна раненому голосно кричати.

У розгарі шаленої атаки Орест не здав собі справи коли і як він ввалився до ворожого окопу. Прямо не розумів цього: злетів у долину, впав. Довкруги себе спостеріг знайомі обличчя, а також мертві тіла ворожих вояків.

— Ну, врешті, — якимось із полегшею зідхнув Галевич, присідаючи до Ореста. — Але гріють... Ти як?.. — І не отримавши відповіді, ніби на оправдання, додав: — Хіба трохи відпочинемо...

Орест мовчки звівся з землі, очима шукаючи догідного становища для кулемета. Взагалі, тепер кожний із вояків похапцем займав оборонне становище. Поручник Вінтер з обдряпанним лицем писав щось у бльокноті, потім видер записану карточку і передав якомусь підстаршині. Той скоро побіг кудись. А тим часом розставляли кулемети, освоювали зайняті становища. Земля ще дудніла, ставало темніше. Вояки стріляли навмання. Орест навшпиньках звівся і дивився вперед. «Темінь і курява, а де ж ворог?» — думав із злобою.

Здавалося, що були відгороджені від цілого світу. За ними й перед ними вогненно-димовою завіса. По них також летіли удари. Крізь гул бою почулись крики ранених. Сидіти тут — це певна смерть. Котрийсь із старшин вискочив з окопу, і ніхто хіба не чув його оклику:

— Вперед!

Зараз же зник. Обняла його земля — рухлива, вогниста. Потім вискочив поручник Вінтер, дехто зір-

вався, скочили за ним. Зразу ж огорнула їх темінь, дехто завертав, дехто падав, щоб більше не встати. Галевич зірвався разом з іншими. Бачив, як Орест, звівшись на весь зріст, строчить із кулемета. На мить рідшає дим і очі ловлять зігнуті постаті, що в перебіжках посовуються в їхньому напрямі. Галевич інстинктивно відчув ворога; вихоплює ручну гранату й кидає, а мізок прошиває думка: «Контратака... Де Орест?..» Очі бігають нервово по боках зору аж урешті зупиняються...

Орест Химець урешті бачить ворога. Приліг у якійсь вибоїні по гранатному вибуху, і стріляє короткими чергами. Через призму вирізу і мушку на кулеметі бачить комічно підскакуючі фігурки ворожих постатей... Ось цей ворог, що знищив його рідню... це ті, про яких пише мати... Це вони забрали йому все найдорожче. Вказівний палець правої руки судорожно натискає на спусковий язичок кулемета... Врешті побачив ворога на близьку віддаль і бив уперто й заіло. Сипались густі іскорки пострілів. Лилась течія кулеметного вогню. Вояки, що лежали побіч, вимахували руками. Це йшли гранати.

Серед того грому й диму почувся крик:

— Уперед!

Химець був перший в окопі другої ворожої лінії. Перевісивши ремінь кулемета на ший та обіперши його на бедро, стріляв коловоротом перед себе та біг серед диму ровом, аж врешті об щось спотикнувся і впав. Під рукою відчув щось тверде. Намацав полеву лопатку. Розглянувся. Перед ним суматошилась сірозелениста постать. Пізнав большевицький однострій. Розмахнувся і з цілою силою всадив вістря лопатки в цей однострій. Чийсь очі глянули на нього — повторив удар. Пізніше бив на право й на ліво, аж по якомусь моменті спостеріг, що б'є тіло давно вже мертвого большевика. Протверезів і побачив, що залишився сам. Підняв кулемет і погнав за іншими. Було йому легко, надзвичайно легко і якимось дивно весело. Тепер, вибігши з рова, стріляв з іншими до якихось корчів,

і лікар приобіцяв мені відпустку, знаєте де? До Тиролю! Ех! Це так, як наші чудові Карпати, чудова там природа, свіжий воздух, чоловік відживе». Почувши це, я був певний, що Лозовський незадовго буде моїм товаришем по звільненні.

Дуже тішився тим, що сусідом по ліжку є саме я, він чувся чужим між чужинцями, мову яких не дуже розумів. Був радий мною, передо мною зв'язався, як перед старим приятелем. Хоч говорення справляло йому труднощі, скоро втомлювався, задихався. Як пізніше я довідався, пістряк легенів, хоч поволі, але робив поступи, а до цього, як звичайно, долучилися різні комплікації, та і поранення плеча під Бродами.

Одначе Лозовський кількома реченнями оповів мені про своє життя. До 1939 року мешкав в родинному колі, ходив до школи, саме напередодні війни закінчив гімназію. А потім вибух війни, розвал Польщі, окупація західних земель України більшовиками та вивіз його батьків на Сибір. Ще перед приходом «визволителів» він з сестрою втік на захід, на окуповані німцями польські землі.

Ще вдома, будучи в гімназії, був членом юнацтва ОУН, а тепер, опинившись на тимчасовій еміграції, пірнув всецільно в організаційну працю. З вибухом німецько-більшевицької війни вирушив з частиною Похідних Груп ОУН на рідні землі. Під час суворої зими 1941 на 1942 рік перестудився, а будучи вже тоді пошукуваним через Гестапо, мусів захитися глибоко в підпілля. Здається, що з цього часу датується початок його хвороби легенів. Тільки знайомство уможливило йому перейти лікарську комісію та вступити в 1943 році до Дивізії «Галичина», де в тому часі такі як він, знаходили захист перед переслідуванням німецької поліції. З частинами Дивізії літом 1944 року опинився під Бродами. В перших днях оборонних боїв був поранений в плече та перевезений в глиб Німеччини на лікування. Ні я, що був ранений на іншому відтинку східного фронту, ні він, не знали ще тоді, як криваво і трагічно перейшла Дивізія свій «хресний вогонь».

Коли лікар заходив на візиту, Лозовський глядів на нього з переляком. Спершу я не знав, чого він так його боїться. Але по кількох днях я зрозумів його страх. Він боявся, щоб лікар своїм необережним словом не збудив у ньому недовір'я. Бо Лозовський жив вірою, що він видужає і тою вірою боронився перед смертю. Не допускав до себе лихих думок, а навпаки, своєю вірою хотів переконати себе та й інших. Немовби у ньому жевріло якесь обманливе переконання, що як довго він не дозволить смерті дійти до свідомости, доти вона є супроти нього безрадна.

Як потапаючий бритви, так він чіпався надії, та вічно говорив: «щоб скоріше в гори, адже мій батько також хворів, та коли лікар вислав його в наші Карпати, то до двох місяців він виздоровів».

Саме тепер з такою жагою очікував приїзду своєї сестри, яка була вже довший час на еміграції в Німеччині, і з нею мав виїхати в Тироль.

— Гірське свіже повітря, ось що мені потрібно, — повторяв безпереривно. Це була його глибока віра в видужання.

Кілька разів, звертаючись до мене, повторяв: — Тільки терпеливості, трішки терпеливості. На цю терпеливість я здобудуся. — Ті слова говорив він з повагою, ніби вона мала якусь чарівну силу, що віджене смерть.

Насправді смерті він не боявся, адже не раз заглядав їй у вічі, однак, як це він казав, звертаючись до мене:

— Знаєш, Богдане, тепер не час, щоб людина хворіла, вмирала в ліжку. В такий грядучий час для нашого народу лежати і хворіти? Нонсенс! Ось лише кілька тижнів у горах, в спокої, а потім... скільки праці та діл жде нас... А навіть тоді, як прийдеться вмерти, то хоч, як це кажуть, «із тріскотом», щоб хоч якийсь слід за собою лишити.

Не смів я йому відбирати його віри, а навпаки, я старався, щоб необачним словом не тривожити його.

Однаке недуга з кожним днем поширювалася. Вже й шлунок перестав працювати. А він повторяв те саме:

— Бачите, Богдане, вони вчать на мені. Ви може ще так добре не знаєте цю німоту, коби скоріше приїхала моя сестра. За кілька тижнів буде все в порядку, навіть того молока не можу пити, мені потрібно свіжого, а не якогось «ерзацу».

Не відчував, бідака, що вже втратив апетит. При тому настирливо споглядав в мою сторону, вірив мені, як вірив, що видужає. Серед чужого оточення він був радий, що може передо мною виговоритися, що його гнітило під час недуги.

Наші сусіди-німці в кімнаті не звертали на його мову уваги, відчували, що йому приходить кінець. Якось напередодні приїзду його сестри стрів Лозовського важкий удар. У шпиталях водиться, що безнадійно хворих і гарячкуючих переносять до окремої кімнати. Там вони вмирають, або, що також інколи трапляється, приходять до здоров'я. Це не є, так би мовити, «смертний присуд», однаке хворий відчуває, що таке перенесення для нього означає. Звичайно, що шпитальний персонал старається лагідною поведінкою «осолодити» таке перенесення.

Була в тому шпиталі сестра Вера, як її німці звали. Походила, як це розказувала, із східних земель України, здається, була вона асистенткою лікаря. Чорноволоса, струнка, сильної будови, середнього віку жінка. Саме її прислав лікар. Прийшла ранком і, усміхаючись, сказала:

— Бачите, Лозовський, тут забагато гамору, вам це напевно перешкоджає. Тому не можете так скоро видужати, як це повинно статися. Незадовго вас випишуть з лікарні. Треба, щоб ви відпочили, мали більше спокою. Зрештою, незабаром приїде ваша сестра й ви поїдете в гори.

Лозовський зразу не зрозумів, однак відчув інстинктивно, що треба боронитися. Глядів на сестру півпритомним зором і казав:

— Мені вже справді набагато краще.

— Отож, я говорила з лікарем і він сказав, що вам буде краще в осібній кімнаті. Тут дехто із хворих курить, а вам це шкодить. Там будете могли гарно відпочати...

Ніхто не сподівався, що в ньому ще знайдеться стільки енергії і така міць голосу. Почав кричати:

— Прошу не викидати мене! Я не піду! Я там не піду! Не піду!

Сестра Вера збентежилася. Була це людина енергійна, яка ніколи не терпіла спротиву. Їй здавалось, що все, що вона робить, має свою підставу. Натрапивши на несподіваний спротив в першій хвилині збентежилася, однак скоро очунилась, а маючи за собою довголітнє перебування між хворими, які в хворому стані переважно стають вередливими, лагідно звернулась до нього:

— Не розумію вас Лозовський, адже до вас незабаром приїде ваша сестра, краще вам бути обом в осібній кімнаті, ніж тут, між чужими. Я ніколи не сподівалась, що ви такі завзяті!

Підійшла до поруччя його ліжка, якби хотіла його схопити за руку. На цей рух Лозовський зреагував несподівано швидко і з криком:

— Не піду! Не піду! Я там помру! Хай вже конаю тут, а не піду!

По хвилині стишеним голосом сказав:

— Все буду робити, тільки мене звідси не виганяйте! Адже я вже краще почуваюся. Мені про це говорив лікар. А як там піду, то помру, бо це кімната для конаючих, а я х о ч у жити! Ви зрозуміли сестро, я мушу жити!

Дарма, що сестра Віра його переконувала:

— Що ж ви говорите про смертну кімнату. В нас такої немає. В отих одиночках більше людей прийшло до здоров'я. Багато хотіло б там дістатися, бо це кімната для виздоровців.

Але Лозовський уперто повторював:

— Не піду! Не піду! Що подумає собі моя сестра, коли мене побачить в кімнаті смертників! Ще раз вам

говорю — я не хочу там і б у д у ж и т и ! Робіть, що хочете, а там я не піду.

Виграв справу. Сестра Віра з ображеною гідністю скапітулювала.

— Як ви цього не бажаєте Лозовський, то ніхто вас насилу до цього не примусить. Хотіла вам тільки полегшити.

Вийшла.

Я відчув полегшу, як і кожний, здається, в кімнаті. Хоч і німці не розуміли нашої мови, все ж інстинктивно відчували, про що йдеться. Адже кожний з нас у кімнаті відчував на близьку віддаль його смерть, то ж цілком зрозуміло, що хто-як-хто, але ми мали повне зрозуміння його страху. Хотів я його потішити. Однак не знав як, а тим часом він по-своєму розв'язав справу й розважав сам себе:

— Чи знаєте, Богдане, чого вони хочуть мене перенести? Бачите, вони хочуть потайки переводити на мені досліди. . . Бачите, які вони підлі. . .

Лозовський був свято переконаний, що він не може померти. Адже він молодий, а те, що захворів — це людське, та і його поранення погіршило його хворобу. Скільки ще перед ним є нескінченного, здається, що саме тепер почав жити. . . А світ — хоч в ньому є стільки зла, всерівно прекрасний. Ті думки скріплювали його віру, що не прийшов ще на нього час. . .

У розмові зі мною мріяв про прекрасне майбутнє у своїй вільній державі. Часто з роз'яреними до грані очима захоплено говорив:

— Чи уявляєте собі наш Львів в повені синьожовтих пралорів, а по бруку рівний стукіт когорт українських воїнів. . . між ними я. . . Чи це не чудова казка, для якої хочеться жити. . . Ні! Богдане, я не можу вмерти тут, на постелі. . . Так хочеться жити, чуєте, Богдане? Я хочу жити!

— Правда, вам про це лікар говорив, так, ще трішки терпеливості — і все буде в порядку, — додавав я, стараючись, щоб в моїм голосі не відчував нотки співчуття.

Однак стан здоров'я Лозовського погіршувався вже не з кожним днем, а з кожною годиною. Вночі його жерла гарячка, і в той час кликав родичів, сестру, друзів. Маячив про якісь скрипти, книжки. . . Як можна було догадатись, жив приготуванням до виїзду в гори і мріяв закінчити якусь свою працю. Здається, він мав нахил до писання, але в нормальному стані про це не згадував.

Ранком, прийшовши до свідомости, переконував мене, що чується набагато краще, що з кожного днем йому прибувають сили. Для мене, що кожного дня пізнавав краще справжній стан його недуги, його слова мали в собі щось сумного. Раптом рвучким рухом підводився до половини тіла й казав:

— Стільки ще мушу зробити. Один і другий манускрипт ще не викінчений. . . Тільки щоб я мав більше часу і спокою. . . Але, Богу дякувати, це вже буде скоро. . . Лікар напевно скаже мені сьогодні. . . та й сестра приїде по полудні. . . Це вже недовго. . .

По кількох реченнях падав безвладно на подушки. Ранені на ліжках не розуміли його слів, байдужим поглядом супроводжували слова вмираючої людини.

Після обіду Лозовського непритомного відвезли до окремої кімнати.

В вечірніх годинах підійшла до мого ліжка незнайома мені жінка й сказала, що вона є сестра Лозовського. Тоді й вручила мені його знимку. Я не смів поставити їй ніякого запиту. Її обличчя говорило про все.

Із стисненого якимсь незвичайним болем мого горла видобулося одне слово:

— Дякую. . .

ЗАСІДКА

Не було чути звуків музики. В морозному повітрі нісся тільки лопіт бубна. Вчуваючись у його ритм, можна було здогадуватися, що саме грають.

— Гопак. . .

— Ні, коломийка. . .

— Щоб я так сконав, це частушки чубариків. . .

Шептали між собою стрільці, вкопані в глибокий сніг.

Лежали ми в засідці на віддалі п'ятсот-шістсот метрів від села, в якому саме відбувалося якесь весілля чи то забава.

Даремно силивався я боронити себе від зима. Мороз настирливо втискався під уніформу. Спершу скостеніли руки. Потім ноги. Врешті почув я, що цілком костенію, перемерз наскрізь, як дерев'яна колода, й тому ставало мені байдуже до всього довкілля.

А барабан валив і гудів невтомно. . . Часами долітали уривки мелодії. Видно, що хтось відчиняв двері, входив, або виходив.

Уявляю собі кімнату, в якій гуляють. Передусім тепло! Що там тепло! Гаряч! Гаряч від розігрітих тіл, від паруючого самогону. Зробилося мені ще зимніше. Нагорнув на себе більше снігу. Побіч мене стирчить у снігу мій кулеметник. Кажу «мій», бо саме пізнався при війську, і як виявилось із його балачок, він мій земляк — «львовяк».

— Але й гулька. . .

— Ага. . .

— Вийдуть чубарики чи ні? Замерзну тут на

смерть, «як Бозя кохам», — закликався «з львівська» кулеметник.

Большевицька банда, на яку зроблено засідку, а докладніше частина тієї банди гостила, правдоподібно, на тій забаві чи на весіллі. Вже від кількох тижнів так звана група Баерсдорфа, що була зформована в січні 1944 року у вишкільному таборі Української Дивізії «Галичина» в Гайделягрі із її вишколених вояків, гонила за недобитками партизанської большевицької банди Ковпака в районі Холмщини. Розгромлені в Карпатах відділами Української Повстанської Армії, недобитки большевицької банди пробують продістатися крізь фронт до своїх. Розбоек і насильством маркують свій шлях відступу. І ось тепер «доблесні байци» Ковпака святкують свої «подвиги». Із гомону, який доходить із села, не заносилося на те, щоб вони вийшли скоріше, як перед світанком. Адже вони певні себе, адже це село в так званому «німанслянді», то ж чого боятися? Однак щойно тепер північ. До світанку «кавал» часу. А мороз тисне, щораз то більший.

— Хрест святий, я вже не видержу, — трагічно шепотів кулеметник, розтираючи без пам'яті замерзлі вуха.

— Лежи і не гдирай. . .

— Лежи, лежи, а вони там «хіру» жльопають, бавляться, «здирки» клепають по задках, а мені вуха заштивніли, що сам не знаю, чи вернуся з ними до дому. . .

— Може, цілком не вернешся. . . яка втрата?..

— Но, йо. . .

Замовк.

Довший час роздумував над чимсь у мовчанці. Видно, денервував його голос барабану.

— А коли б так скочити й викінчити тих жлобів там на забаві, що скажеш?

— І «нашаткувати» невинних людей?

— Но, маєш рацію, але я тут за костенію на смерть.

— Не бійся, чорт палкою тебе не заб'є, не замерзнеш!

— «Як Бозя кохам», я вже штивнію... Щоб хоч ті клятї музиканти нахлисталися, щоб ця клята забава скінчилась, чи то може весілля. А так то буду стирчати до ранку. Ох, Боже, мої вуха.

— Стуль писок, чи не розумієш, що там весілля?

— Чорт з твоїм весіллям, а я тут зіхер «койтну».

— Ти, фею, кажу ще раз замкни дзюб, бо тут буде «весілля», а як будеш рипіти, то чорт з нього вийде. Чи не розумієш, що ти на засідці?!

— Но, йо, вже лежу тихо.

Знову замовк.

На інших становищах засідки рівнож чути шепоти.

Знову долетіли звуки мелодії.

Не був я ніколи добрим танцюристом та чи взагалі ним буду? Не було часу, та й мої роки були на те непідхожі. Чи то хлопчак міг пхатися в кавалери? Однак мав я змогу обсервувати молодят по забавах ще вдома. Але це було так давно. Хотілося б бути в тій хвилині там, в тій кімнаті, саме тепер, коли там грає оркестра. Хватити першу з черги дівчину й піти в шалений ритм коломийки чи якоїсь іншої «чортовини». Тільки на те, щоб розігрітися. А потім танго чи вальчик. Кажуть, що це настроєве... Дівчина приголублюється...

Мороз перебіг по моїх костях. Нагорнув на ноги більше снігу. Ось так хильнути два «глибші», розпняти мундир під шиєю та вирувати, притулюватися, притупувати... Ех, до лиха! Ще в своєму житті не пригортав дівчини... А чи був на це час? Адже мені всього вісімнадцять років. Як довго мені призначено жити?.. Чи переживу цю хуртовину?..

— Коломийка, — замуркотів кулеметник.

— Що? — запитую, очунавшись.

— Коломийку грають, — вияснив.

— Ага...

Знову тишина. Тільки барабан гримить... Однак, як би так вернутися щасливо додому, вийти в таку ніч із забави. Розігритий, змучений, однак вдоволений, щасливий, і... дівчина «під паху»...

— Але валить, — шепоче кулеметник.

— Хто?

— Барабан...

— Ага, валить...

...Як саме бавляться тут? Дівчата будуть по зававі вертатися, розсміяні, розспівані, не сподіваючись, що положать їх тут, в снігу, на морозі, а ми скажемо їм ждати на кінець засідки.

На кінець засідки? А як вона закінчиться? Чи знову стільки змарнованих годин?

— Котра година?

— Перша.

— До біса, й тягнеться той час, — мій кулеметник справді «наставлений» до балачки. — Цікаво, чи ті чубарики присутні на цій гульці?

— Можливо, що так...

— Зимно, до чорта, і спати хочеться...

— Не засни, бо замерзнеш.

— Коли балікаю, то хиба не сплю

Зійшов місяць і своїм сріблестим світлом обляв околицю. Село видно, як на долоні. Будинок волості ятрів світлами. Саме там забавлялися.

Ноги закостеніли мені від зимна. Болять страшенно. Розтираю ніс, хиба вже налух. Не помагає нічого. Трусять мною дрозці. А як прийдеться стріляти, що тоді?..

До лиха, щоб урешті ця чортова забава закінчилась. Можливо, чоловік хоч трішки здрімнувся б і не слухав би того клятого барабана.

— Третя година, — кажу до кулеметника.

Видно, як вдень. Добре було б, коли б уже вийшли. Напевно ні один із них не вийшов би цілим із цієї засідки.

— Чув, я хочу курити, — дзвонячи зубами, шепоче кулеметник.

— Ти що, здурів? Чуєш, бубон замовк.

— Видко, що чубарики замкнули гульку.

Десь здалека доходить до наших вух виразний спів:

...На позицію дівушка
Провожала байца...

— От і чубарик, якої то він «запеває». Де ж він
находиться, чи це «Рассея», та ж він на нашій землі —
не то спитав, не то ствердив кулеметник.

— Це він так, бо залляв морду...

— Ага, але зараза тягне на «запад»...

— Прикоротять йому, — кажу.

— Хто?

— А ти, якого чорта вдяг цей мундир?

— Но, йо, — не то іронія, не то філософія проби-
вається з його відповіді.

— Чорт з твоєю батярською філософією, вважай,
бо чубарики надходять.

Спів не переставав.

Нагло видалося мені, що дорогою, при якій лежи-
мо, хтось іде. Справді. Нема сумніву. Іде кількох муж-
чин та співають.

Насторожились ми. Може це вони?

По лінії перейшов тихий наказ: коли озброєні —
відкрити вогонь без попередження.

Ідуть співаючи. Голоси незіграні, пияцькі голоси.

...Розцвітали яблуні та ірushi...

Ого! Це вже пісня відома, лише чубарики «поють»!

Вдивляємося в дорогу. Скільки може їх бути? На-
раз бахнув вистріл. Властиво, наперед ми побачили
лише блиск вистрілу.

— Не стріляти! — різким шепотом засичав наш
чотовий.

Ідучі ковпаківці не могли нас бачити. Стріляли,
як то кажуть, з львівська, «для фасону».

Повітрям струснула автоматна черга.

І знову рушничний постріл. Знову пістолетний.
І знову черга автомата. Знову й знову...

— Бавляться чубарики, — шепоче кулеметник.

— Замкни дзюб, — притишено шепочу йому у від-
повідь.

Лежимо непорушно. Нерви напняті до меж. Нема
сумніву. Ідуть ті, на яких ждемо від тижнів. Забулось
за мороз. Якось не чується заокостенілих рук і ніг.

Були вже від нас за кількадесят кроків. Бачили
ми їх докладно. Ішли поволі, заточуючись. Перегуку-
вались і підспівували собі.

Відтягую замок своєї машин-пістолі. Хтось знову
із них вистрілив. Згибаюсь у собі, злегка висуваю ців-
ку машин-пістолі на сугур снігу. Кутом зору спосте-
рігаю мого кулеметника. Притулився обличчям до ку-
лемета та вдивляється нерухомо на дорогу, по якій
підходить група людей.

Я почав числити. Перший раз начислив двадцять,
пізніше щось понад двадцять, а потім перестав... Бо
і навіщо? Нерви? Цокочу зубами, машин-пістоля дри-
жить в руках. Чи від зима?..

Раптом котрийсь із ідучих гарним оксамитним го-
лосом почав співати тужливу російську пісню:

...Сібір, Сібір, Сібіру не баюся,
Сібір єсть тоже русская земля...

Ще відгомін останніх слів нездужав повторитися,
як ми їх засипали смертоносним вогнем.

Попали в засідку, з якої ніхто з них не вийшов
живим.

«ЮБІЛІЮШОВИЙ ЗЛАЗ»

(Враження з Ювілейного З'їзду Братства
І. УД УНА в Лігайтоні, ЗДА).

Вже від ранньої весни в моїй парафії балікалось про цей Двадцятилітній Ювілей створення Стрілецької Дивізії «Галичина», то й не дивно було мені, коли одного дня запитав мене мій дивізійний кумпель:

— Ну, фраерське вухо, фалюем на той злаз Братства брідської наглої смерти, бо то юбілюшови злаз. Капуеш, завіяна макітро?.. (Бо це якраз було в нашій національній барі, де сі наші часті посідзєня відбувають!..)

— Як ти, то і я, — кажу йому, — то сі знає, жи ружні злази, конвенції і тому подібні гоцкі-кльоцкі — то моя спеціальність. Хіра фраерска, кляві дзюні, жи аж чоловікови вилазять ґали, якби дістав конвульсії светого Валентого, одним словом, сама алігантцка шпаґатерія, а вдзякувавши то вшитко до купи, буде гулька, як книжка пише. Але де то буде? — питаю його.

— В Лягай Тоні, йолопе один. . .

— Чо ти балікаєш?.. Чо маю лягати, та видиш, жи сиджу на тім столику, як цісар на троні. . .

— Йолопе, штахненти в каляпітер, — та ж то в Лігайтоні, Пенсельвенія. Там приїде наш «Веселий Львів», жи то нас прощав в Гайделяґрі тому двадцять войтків на ту войну, а тепера приїде нас ґрісувати з нашим юбілеушом. Ти, жи то ніби легку ґрабцю маєш до пюра, мусиш все собі до макітри вбивати, бо ану ж тра де щось про це нашрайбувати.

— Но, йо, як так, то сі знає, жи фалюю, але до кого присядуся на розвору?

— Фалюєш зі мною, а як маєш петра, то си закапуй пісеньку Юрця Лаврівського, жи то сі співає: «...помаленьку, Федьку, їдь і тримайсі дишля». . . Не знаю, чи воно зіхерово так, але щось в тім гусці, і ти, браце, тримайсі його ради, бо як виїду на Турнпайк, то буду заіванювати вісімдесяткою.

Ну, гадаю си, що зробиш, як тра їхати, то нема на то ради. Став криж на свою душу, віпхай цяло в сідзєне і «тримайсі дишля».

Врешті прийшов день нашої райзи. Як ми сі їхало до того Лігайтону, то не буду вам балікати, бо зара ми сі тисне в писок місто Рига, або сі споминає, як ми сі їхало з «нової» Європи в обєцану Фрі Кантрі.

Шем сі не вилабудав з тої райзи і жолудкових ліворуцій, та цалу дорогу відвалював небіщика, то значиться — кімав, як мій кумпель, пригамовуючи розґальпованого «шеві», як не заверещить:

— Фею! Шпануй. . . Цалий Гайделяґер!..

Я зірвався з сідзєня, якби ми поліцай палкою по макітрі свиснув, та вирячую свої ґали. . . аж ми щось в ґдирці шторцом стало, та як не гепну ліктьом кумпля під жеберко, жи аж му свячене яйце відгекнулося і верещу: — Давай взад!.. — так, як то кричали чубарики, коли дралювали з Лембрику в сорок першому.

— Чись дістав фйола, чи, може, ті вже фраерска цьмаґуня в лепету вдарила. Не видиш, жись мало ми ліци з ґрабців не вибив і «кара» замість вісьта подралювала на гейта. . . — цілком сердитий, згепав мі кумпель Юсько Цибульник, жи то ніби був фірманом.

— Та Юсько, — балікаю йому, — та не видиш, жи ту зіхерови Гайделяґер. Шпануй, як шица стоїть на струнко, а другий ті б'є в дах, як бись був генералом. А диви тут, що тут нашрайбовано, га!.. Шлябізуй: НАБІРНА КОМІСІЯ. . . О брате, тера ми не втраїлюєш в мою лепету, бим сі фрайвіліґом писав в могилу, як тому двадцять войтків цурік. Тутки «Фрі Кантрі». Тоді яком сі вилабудав, жиби не відвалювати героя під Бродами, а тепер ш л ю с... к р а п к а... д а в а й в з а д..

— О'Кей! — балікае вже цалком під'юрганий Юсько, — як не видиш, жи то папіндекльові паяци, як сі не розуміеш, жи то всьо пуц для пацалихи, то гибай мені з «кари» і дралюй до хавіри на піхти, а жи хочеш, би ті дати в зад, так маеш. . .

Тут він відкрив двері авта — і як ми не свисне в клапач, як не дасть ми одного шпіца в то місце, де фіси виростають, так і прийшовім до притомности на свіжому люфті.

— Мае хлоп дриг — зіхер вчився від тих, жи то витали наших, як то тато Шандрук каже — ДИВІЗІОНЕРІВ — як ті вяли із «крігсгефангене» лягрів та прифальовували до наших таборових республік в німецькому гайматі. Ну, гадаю си, якось воно буде, тра си вигмирати якийсь притулок, бо тут не монастир Лазаря, жи то був в Лембрику і де можна було всьо за фраер дістати.

Подралював я до «Набірної Комісії», діставім приділ на бамбетель, чи то на ліжко, і бедугшайн на фафлигу. Поржондок мусить бути! Но ні?.. Жи то на репету ше не було часу, вийшовім собі на спацерунок, шем немав часу сі розглянути по дзюнях, жи то сі проходжували по аляях, як би це було на львівському корзі, коли від в'іздової брами загудів на дорозі «Грейгунд», чилі по нашому «Сірий пес», або просто автобус. Шпаную на шильд, а там чорно на білому нагрипсовано: ШИКАГО... Та йой, мамцю злота, ажім писок роздзявив, та ж то кавалок світу. . . Ну, Тюлька, гадаю собі, як вони такий кавалок світу дралювали, то якось то би не було бесер, коли б ти дизентерував. Тут лягер — не лягер, хоч з «Могили» цала еліта, але зіхер Бродів чи Фельдбаху не буде, хіба жи якусь дзюню будеш полювати, то ті ця хлопська половина писок на капусьняк зробить. Тра си то в лепету вбити і тримати фасон, хіба жи якась, «алля» голівудзка «стар» сі надібае, жи то любить розводи, но то цалком інша пара кальошів. . .

Стою си так і валкую галами по тих, жи то приїхали із далекого Шикага. Виходила братва, жи і не

пізнаеш. Вшитко вже старе, скуцьорблене, пригорбувате, якби ще і до дзиська носили торністри, а в кожного бандзюх, жи зіхерово би не зробив гінлеген, навіть на «темповайзе», ніби то на вправах. Стою си і сам на себе кікую, чи і таку подобізню маю, як тут нараз хтось ми не гепне по крижбантах, жи ми аж дух заперло, як бим випив шалабойдик «Бон-гу», чилі тутешного «Муншайну». Відвертаю сі, а ту суне на мене морда, жи, як це каже чубарик, «просить кирпича».

— Сервус, — рипить він, як би хто старе простирало дер, та тисне мене своїми грабцями, жи аж ми щось тріснуло в крижох. — Ти ще не цінтойт, ще ті Свята Землиця носит, — приговорюе до мене і тисне драбуга, жи аж ми дух запирае. Чую, жи буде зле, жи ми по тій райзі бандзюх наіванюе і може сі стати ліворуція, а ту публіка на нас шпануе, гей на шов.

— Ну, Пітольку, вже досить того, пійдем заллем хробака, — блятую його, бо вже ми зіхерово на ментово сі робить.

— Йо, то сі знае, таку оказію тра закропити. Та то копа літ, як ми сі бачили. Но, дралюем до «національної бари», бо ми в писку ціла Сагара.

Заходим там, а там якийсь фацет, яким сі пізніше довідав, тиж львівській батыр, нашрайбував, жи то ніби не бара, а «Перша поміч». Мае мелюдію, — гадаю си, — якраз ми помочи треба. Влазим до середини, а там вже братство жльопае цьмагуню, аж на сердушку сі млосно робить.

— Ну, алесь сі постарів, най ті ясна-цясна трафить, — балакае до мене Пітольку вже при барі, — ісь посивів, і ті писок поморщило, якби старий шлапак, в крижах якбись торністер тарабанів. . . — суне ми дальше комплімента мій Пітолько.

Не хтівім сі відбивати та ценькнути му, жи виглядае, якби щойно го випустили із Сінг-Сінгу, бо зіхерово була би гранда, бо хлоп нарваний, а з ним фраерська цьмагуня би пропала, бо то він всі колейкі булить, то му балікаю:

— Пітольку, тримай фасон, я тут беріхтера відвалюю і мушу си вшитко в лепету втринити.

Та слово — словом, як ту ті тримати фасон, коли з кожної сторони прифальовує до тебе фраерський шалабойдик. Кожний ми знає, кожний хце зі мною випити, но а така оказія рідко коли надibaється.

Зара за стіною відбувалися Загальні Збори Крайової Управи Братства. Скобзували нашого цісара поручника Л. Білика, вибирали нового. Не знаю, як воно там було, але сотник Мирослав Мартинець, як предсідник Зборів, відвалив їх по-стахановськи. Знає, жи наш брат не лайкує поседзень, а рветься, щоб си з кумплями, під необецносць коханої малжонки, хробака залити. Одним словом, ше сі добре не стемніло, як Збори були відвалені і новий цісар Братства в Гаме-риці, Ігор Чмола VIII, був вибраний, і його прибічна гвардія.

Зара по зборах почавсі балюнок, а бара мало не тріснула від рейваху. Бо то братство пари в писку має, а як ше си вип'є, то традиціональні «Чорна кура», «Ой, мамуню, що я чула», «О пів до другої години» і тим подібні дивізійні шлягери не втихали далеко за пів до другої. . . Знову ж на балюнковій залі відходили ружні танга, шляфрочки, штаери і тим подібні холери, жи ась сі мило було дивити. А дзюні. . . то самі крульови, хоч і вибирай на Місс Юніверсери, чи як то там сі грайдує. А жи то ми в новій кантрі і прогрес в нас тиж є, то колежка Пронцьо із нашого американського Львова, ніби по-тутешному — із Філядельфії, то такі вигібуси із своєю малжонкою витинав, жи не один роздзявив писок, як ворота. То сі знає, то сі братство твістує. Тільки ми сі в лепеті не може помістити, чи він в могилі лайкував гінлеген робити?.. Зіхерово, коли прикнаєв з гелендів, то дралював до ревіру, би му дали аспірини, бо го крижі болять. Но, але брат на старість показує, що ше «...слава не пропала», дай му Бозя здоровля.

Далеко десь за «...пів до другої години», то братство вже не співало, а іржало, як голодні фіякерські

коні на Валах Гетманських. Та і не диво, бо як іден госьць балікав, то там, де є бара, то колись була стайня. А свій до свого все скапує! Но ні?..

Другого дня в неділю, як сі розвидніло, братство пофальовало на гору жи сі називає «Нова Швайцарія», то ніби, як у Лембрику Високий Замок. Не одна дзюня мусіла тримати свого героя з-під Бродів чи іншого кампфельду за фрак, би сі через балюстраду не перекойцнув, бо ше му з лепети цьмагуня не навіяла. Потім була парада перед татом Шандруком і преружним генералітетом. Братство маширувало ігзецір маршом, ажем сі розкрохмалив. Хоць нікто в комісньках не дралював, то братство вибивало такт, аж гей. По параді і рапорті ціла фальянга покнаєла на Службу Божу і Панахиду за поляглих наших колежків. Правило аж шість священників, а як Юрцьо Лаврівський із своїми співаками затягнув «Вічная Пам'ять», то сім чисто розкрохмалив, в ґалах стало мокро, бом си пригадав Зелені Света в Лембрику і ті Панахиди на стрілецьких могилах на Янівському і Личаківському цвинтарях. Признаюсь, жим вже був готовий схилитися по каменюку, бо ми сі видавало, жи то десь за крижами в корчах притаїлась польська ментовня. Но але, яким сі оглянув і побачив свої писки, то ми мара з очей злізла.

За те відкувім сі на балюнку, чи то на дивізійному бенкеті. Бо правду балікати, то той бенкет зіхер був клявий. Я си сів там, де було багато дзюнь, но і тих, жи то сі до нашого передвоєнного «Відроджені» повписували, так жи кварта «Вйо» прифальовала до мене, як бідна сирітка.

Головний балак, як пристало, тримав тато Шандрук, що то балікав про мораль Дивізіонерів, що пройшли «Рим — Крим. . . і т. д.» та дальше тримають нашу національну флягу гордо і високо. Bravo! Але, таки ми сі ліпше полайкував балак дивізійного капеляна о. Левицького, жи то сказав: «...дивізійники тримаються, як жиди...». А я додаю, жи то шкода, жи не вмієм балікати по гебрійську, то зіхерово щось би ми сі добалікали з ними. Але і без того маємо жидівську

вдачу, бо тягнем від селєпа шо сї влїзе, і хоч чисом і сваримо, але, як хтось чужий в нашу хєвру влїзе і хєе нас розлупити, то зїхєрово по капєлюню зафасує.

Потїм балакали ружні представники наших суспїльних, погребових і полїтичних (а якже!!!) органїзацїй. Була купа, чилї копа ружних повїнщувань від органїзацїй і наших достойників. Вїдний худак дохтїр Кушнїр як «товстмайстер» нїяк не дав ради навєсти порядку, бо знову братва хильнула і кожний балак пращала «Чорнов куров» або їншими дївїзїйними шлягєрами. Я сї гадаю, жи му бракувало пару шалабойткїв «Вїо» або «Бїлого коня», то бї і дрїг мав, і гдїрка басом бї стала, а не пїяла флетом, так як воно було.

Але шо ми ще по сердушко поплывдувало, це балак одної дзюні, жи то була при наших дївїзїйних «Юнґах», но і на тому бенкетї втяла сї балак. Сунула баєр на цїлого, цалу їсторїю вишлябїзувала про наших бойових кобїт жи то на полї слави за нашу Нєньку Україну з карабєлею або палашом в грабцї життя своє положили. Прикро її було, жи то в нашїй Дївїзїї не було кубїт і часто Дївїзїя тратила бойового духа... З одної сторони кубїта має рацїю, бо сї припоминаю ше з Лємбрику, жи як наш фраєр прифалював зї своєю дзюньов на фестин чи на гульку до Лугу, то все хойрака грав і рвавсє до мордобиття. А так... пїд Бродами чи Фельдбахом не було наших кубїт, то не було перед ким вїдвалювати героя. З другої сторони, то не вина дївїзїонерїв, бо яким лиш прифалював до Гайдєлягру, то ми вчили спївати ту пїсню: «...табор цей є створений для нас, не треба нам бабїв»...

Як сї стемнїло, то на свїжому люфті вїдвалював свїй гостинний виступ ансамбль «Весєлий Львїв». Сєлєпня з захватом привитала своїх любимих акторїв, яких ще знала їз виступїв в Гайдєлягрї. Та ж то цей ансамбль пращав нас «в...далєку дорогу», бажаючи нам щастя на бойовому шляху.

Перед виступом ше мав балак пїдполковник Лїщинський. Наш «Михасьо» аж сї прослєзїв (що в нього це часто сї трафляє...) на вїдок такої «маси» роз-

юрганой сєлєпнї. Юрцьо Лаврївський проспївав кїлька пїсєнь, одна їз них, яка ми сї полайкувала, це «Фєдь їз Перемишля» (кїлька таких Хвєдїв чи Фєдїв є на ємїграцїї?..), потїм спївала Марїя Лїсяк пїсню про мого кумпля «Данка з Пїдзамча». Яким ю слухав, то бїгмє прослєзївсє, так ми то по серцю полєскотало. Бо так, пїд хайром, хто може зрозумїти, вїдчути душу львївського батяра?.. Потїм наш кулєжка їз «Могилї» вїдвалював Миколу Понєдїлка, і як бїм не чув балаку Понєдїлка, то бїм сї гадав жи то вїн, а на кїнець Ірця Лаврївська наментово кричала в своїм балаку, жи'то нїбї їй нехцуть тепєр дати поручнїка, хоч нїбї вона має претєнсїї на ДИВІЗІЙНУ МАМУ (а капраля не ласка?!).

По виступї знова вїдвалювавсє балюнок і знова аж за «...пїв до другої годїни»... Знов «Бїлий кїнь», «Вїо», «Смїрновка» і їнша огнїста баюра «текла рїчкою» і не єден дївїзїонерський патрїота «...падав на землю ще живим». І я врєштї тїж впав, а яким сї в своїй хавїрї опинїв і то в наментних обнятях моєї малжонки, то, вїрте, сам не знаю.

К І Н Е Ц Ь

З М І С Т :

	стор.
А. Курдик: Слово про книжку і про автора	7
Прорив	11
За помилки батька	18
Сімнадцятирічні	25
Фрагмент з-під Бродів	31
Її регіт не лякав	37
Не дотримав слова	43
Загибель батареї	56
Останній бій	68
Остання прислуга	75
Загибель чоти	88
Сотник	103
Смерть не пощадила	114
Ще раз прорвались	121
Перед наступом	128
Віддячився	135
Наступ панцерів	147
Перший лист з дому	157
У шпиталі	169
Засідка	176
»Юбілюшовий зраз«	182

З М І С Т :

	стор.
А. Курдидик: Слово про книжку і про автора	7
Прорив	11
За помилки батька	18
Сімнадцятирічні	25
Фрагмент з-під Бродів	31
Її регіт не лякав	37
Не дотримав слова	43
Загибель батареї	56
Останній бій	68
Остання прислуга	75
Загибель чоти	88
Сотник	103
Смерть не пощадила	114
Ще раз прорвались	121
Перед наступом	128
Віддячився	135
Наступ панцерів	147
Перший лист з дому	157
У шпиталі	169
Засідка	176
»Юбілейшовий зраз«	182

